

שיח שוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלויות בקהילה החרדית

חיה גרשוני*

שיח שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלויות מצוי, זה כמה עשורים, במקום נכבד בדיון הציבורי, הן בישראל והן בעולם. המודל החברתי של המוגבלות, שהתפתח לקראת סיומה של המאה הקודמת, שואף לשנות את תפיסת המוגבלות ולראותה כחכם חברתי שיש לצלוח ולא כטרגדיה אישית של כל פרט. השפעתו של המודל החברתי של המוגבלות באה לידי ביטוי בשינויים רגולטוריים בחקיקה, בפסיקה ובנהלים, וכן בשינוי תדמיתי בקרב אוכלוסיית העולם המערבי. אך ההשפעה על תפיסת המוגבלות אינה שווה לכול, וקבוצות שונות מטמיעות באופן שונה ובקצב שונה את השינוי התדמיתי. מאמר זה מבקש לבחון כיצד בא לידי ביטוי המודל החברתי בקרב הקהילה החרדית בישראל, מהם החסמים הערכיים המשפיעים על הטמעתו ואילו מבין התכונות המאפיינות את הקהילה, עולות בקנה אחד עם המודל החברתי ומאפשרות לאמצו? כמענה לשאלות אלו, יתוארו בחלקו הראשון של המאמר, מודלים שונים המאפיינים תפיסת מוגבלות כחלק מן המרחב החברתי. המודל הדתי, שרווח בדתות קדומות, שראה את המוגבלות כגורל פגום או מקודש, ובהתאם לכך נגזר היחס לאדם עם המוגבלות, יחס שנתון היה לשליטת אנשי הדת. מודל הצדקה, המתאר מצב שבו הקהילה נוטלת אחריות על החלשים שבה, וכך מועצמת הטרגדיה של הפרט, ונרקמות סביבו מערכות של תמיכה וסיוע. במודל הרפואי, שהתפתח בעת החדשה, נטלו הגורמים הרפואיים מידי אנשי הדת והקהילה את האחריות על אנשים עם מוגבלויות. הם הגדירו וסיווגו את המוגבלות ושאלו לתקנה ולרפאה עד כמה שאפשר. שלושת המודלים תופסים את האדם עם המוגבלות כישות פסיבית, לעומת המודלים המודרניים, שהתפתחו מאוחר יותר, שבהם אנשים עם מוגבלויות פועלים באופן אקטיבי לשוויון זכויות ממקום של כוח ויכולת בחירה חופשית. המודל החברתי ושיח שוויון הזכויות הטילו על החברה, בעיקר באמצעות חקיקה, את האחריות והחובה לאפשר הזדמנות שווה לאנשים עם מוגבלויות, האדם עם המוגבלות תובע באופן אקטיבי את המגיע לו בזכות ולא בחסד. מהמודל החברתי נגזרו מודלים שונים, ביניהם המודל הדיסמודרניסטי. מודל זה מבקש למוסס את פוליטיקת הזהויות וההגדרות המחלקות את האנשים לקטגוריות – כל האחריות על יצירת חברה שוויונית מוטלת על החברה ועל כל פרט בה, כולל אנשים עם מוגבלויות עצמם.

החלק השני של המאמר יתאר את הקהילה החרדית בישראל המקיימת אורח חיים מסורתי המבוסס על ציות להלכה היהודית. בהיותה מובלעת בקרב החברה המודרנית, ניכרת השפעה של שינויים סביבתיים על

* עורכת דין; תלמידה לתואר מוסמך במשפטים, אוניברסיטת תל אביב.
אבקש להודות לפרופ' נטע זיו על הנחייתה המקצועית והמסורה שמאמר זה רק חלק ממנה. כמו כן אודה לפרופ' ניסים מזרחי על תרומתו בעיקר להבנת המודל הדיסמודרניסטי; לחברתי נטע פלדמן שעברה על כתב היד והעירה הערותיה; לידידי יואב וגלית קרים, נעמה לרנר ונאהד אשקאר שרארי על תובנותיהם המשולבות בכתבתי. מאמר זה הוצג בפני קבוצות עניין שהשתתפים בהן תרמו רבות לעיצובו, ביניהן מרכזי השתלמויות למורות בבית יעקב, מרכז לאתיקה ויהדות והמרכז ללימודי מוגבלויות באוניברסיטה העברית, המכון לחקר החברה החרדית, מכון מופ"ת ומכון מנדל למנהיגות חינוכית. אני מעריכה עד מאוד את הביקורת הבונה. כמו כן אודה לצוות השיפוט וחברי המערכת שעברו על המאמר והעירו הערות מועילות על מנת להשביחו.

השיח הקהילתי. עם זאת, קשה להטמיע את השיח הליברלי המדגיש את זכויות הפרט, בהיותו זר לתפיסה המסורתית אשר מעמידה במרכזה את החובות והאחריות הקולקטיביסטית. אותה אחריות ומחויבות הדדית מציעה תמיכה לאנשים עם מוגבלויות מתוך הקהילה, תפיסה זו תואמת את "מודל הצדקה" אשר מתאר הענקת יחס של חמלה ותמיכה לאנשים עם מוגבלויות בשל הטרגדיה שבמצבם. מודל הצדקה נתפס פטרוני בהיותו מייצר יחסי כוח המחלישים את האדם עם המוגבלות הנתון לחסדי סביבתו ויעד לרגשות רחמים וחמלה. אנשים עם מוגבלויות מהקהילה החרדית אינם ממהרים לתבוע את זכויותיהם באופן אקטיבי, והמוגבלות עדיין מלווה בתדמית טרגית ושלילית, בפרט בהקשר לשידוכי אדם עם מוגבלות ובני משפחתו.

מתוך אלו, יזוהו בחלק השלישי של המאמר, המודלים הקיימים ביחסה של הקהילה החרדית לאנשים עם מוגבלויות. יישומם של מודלים אלו יודגם באמצעות ניתוח טקסטים שנכתבו על ידי אנשים מתוך הקהילה החרדית ביחס למוגבלויות. ההשערה היא, כי המודל הדיסמודרניסטי, הרואה את המוגבלות כתופעה אנושית ואוניברסלית של תלות הדדית, הוא ההולם את תפיסותיה הערכיות והתרבותיות של הקהילה החרדית. המודל הדיסמודרניסטי מאפשר העצמתם של אנשים עם מוגבלויות, ויש בו כדי לתרום לתדמיתם ולאפשר להם השתלבות אקטיבית ומכובדת בחיי הקהילה.

מבוא. א. מודלים שונים לתופעת המוגבלויות: 1. מודלים פטרנליסטיים בתפיסת המוגבלות; 2. המודל הדתי – תפיסת המוגבלות בחברות דתיות קדומות; 3. מודל הצדקה המעצים את הטרגדיה; 4. התיוג והאבחנה המבדלת במודל הרפואי; 5. מודלים שוויוניים בתפיסת המוגבלות; 6. המודל הדיסמודרניסטי; **ב. מוגבלויות בקהילה החרדית בישראל:** 1. הקהילה החרדית כמובלעת בחברה הישראלית הליברלית; 2. השפעת הסביבה החברתית על הפסיקה ההלכתית ביחס לאנשים עם מוגבלויות; 3. תפיסת המוגבלויות בקהילה החרדית בישראל. **ג. מודל שיח המוגבלויות בחברה החרדית בישראל:** 1. המודל הדתי ומקומו בקהילה החרדית בת ימינו; 2. מודל הצדקה – תמיכה באדם עם מוגבלות באמצעות מצוות הצדקה בקהילה החרדית; 3. המודל הרפואי בקהילה החרדית; 4. המודלים הליברליים ביחס לאנשים עם מוגבלויות; 5. קווי היסוד המשותפים של המודל הדיסמודרניסטי והשיח בקהילה החרדית. **סיכום ודיון.**

מבוא

"לא תקלל חירש ולפני עיוור לא תיתן מכשול".¹
"וכיוון דמצינו דשם עיוור מורה על עיוור עיניים ועל עיוור השכל, לכן כולל הפסוק כולם".²

¹ ויקרא יט 14.

² תורה תמימה לויקרא יט, יד.

התורה מציינת איסור מיוחד בפגיעה בכל אדם מוגבל, חירש, עיוור או מוגבל מבחינה שכלית. האיסור להניח מכשול בפני עיוור כולל גם איסור "לא להכשיל בני ישראל לתת להם עצה רעה".³ אנשים עם מוגבלויות מהווים חלק בלתי נפרד ממרקם החברה האנושית. יחסה של הקהילה לאנשים עם מוגבלויות יש בו כדי להעיד על ערכיה. בקבוצות מסורתיות נשאבים הערכים החברתיים בעיקר מהנומוס הדתי, הכולל את החוקים והכללים הכתובים והבלתי כתובים של אותה קבוצה. הנומוס הדתי נחשב כיציר האל ומפורש באמצעות מנהיגים דתיים.⁴ בניגוד לכך, בחברה הליברלית, הערכים החברתיים כרוכים בשיח זכויות האדם, אשר הוא המעצב את החוק והנוהג האזרחי.

האיסור ההלכתי לפגוע בחירש ובעיוור מרחיב את הגדרת המוגבלות ומחיל אותה על כלל האוכלוסייה במצב שבו ידיעתו של אדם מוגבלת. ואכן, ההלכה היהודית אינה מציעה הגדרה אחת למוגבלות וכל מקרה נבחן לגופו. החוק בישראל מגדיר אדם עם מוגבלות כך: "אדם עם לקות פיסית, נפשית או שכלית לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, אשר בשלה מוגבל תפקודו באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים".⁵ במאמר זה, העוסק באנשים עם מוגבלויות בקהילה החרדית, לא תהיה הבחנה בין המוגבלויות השונות והמונח "אנשים עם מוגבלויות" יתייחס להגדרה המקובלת בחוק בישראל.

לקראת סוף המאה הקודמת, התגבשו בבריטניה ובארצות הברית קבוצות של אנשים עם מוגבלויות לתביעת הגדרה עצמית וזכויות לשוויון זכויות.⁶ שיח שוויון הזכויות הנגזר מתפיסות ליברליות ושוויוניות מטיל אחריות על החברה, כמי שאמורה להסיר את החסמים העומדים בפני אנשים עם מוגבלויות, לא כמעשה של חסד, אלא כחובה אזרחית הנובעת מן הזכות לשוויון של האדם המוגבל. חובה זו מעניקה לאדם המוגבל זכות אקטיבית לתבוע אותו שוויון.⁷ גישה זו, שלפיה האדם עם המוגבלות הוא אדם אקטיבי, התובע את המגיע לו, מגלמת ערכים ליברליים של העצמה, שוויון וסולידריות חברתית.⁸ שיח שוויון הזכויות צמח כחלק מהרעיון של העצמת מעמד האינדיבידואל בתקופה המודרנית, זאת לעומת מרכזיות הקהילה והאוטוריטה הדתית בעידן הקודם. החברות המשמרות תפיסה מסורתית, שהשוויון אינו מצוי במרכזה, מאתגרות את שיח שוויון הזכויות, היות ומעמדן הקולקטיבי של הקהילה והדת גובר על מעמדו השוויוני של האינדיבידואל. גישה של תביעת זכויות מביכה את החברה המסורתית אשר שפת שוויון הזכויות ככלל מאיימת על ערכיה.

³ ספר החינוך, רמ (מהדורת שעוועל, עמ' שיח).

⁴ רעיון זה הובע, בין השאר, אצל רוברט קאבר **נומוס ונראטיב** (אביעד שטיר מתרגם, 2012) (להלן: **קאבר**).

⁵ ס' 5 לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998 (הגדרת "אדם עם מוגבלות").

⁶ קיימת הבחנה בין המודל החברתי, שהתפתח בבריטניה ועסק בעיקר בניתוח יחסי הכוח החברתיים וראה את אי-השוויון כתוצר של הבנייה חברתית שעיצבה את המוגבלות, לבין מודל קבוצת המיעוט שרווח בארצות הברית ועסק בקידום זכויותיהם של אנשים עם מוגבלויות כקבוצה מופלית. המשותף לגישות אלו הוא קריאת התיגר על המודל הרפואי ששאף לתקן את המוגבלות. ראו נטע זיו, שגית מור ואדווה איכנגרין "לימודי מוגבלות בעברית – שדה אקדמי בהתהוות" **לימודי מוגבלות – מקראה** 11 (שגית מור ואח' עורכות, 2016). במאמר זה לא תהיה התמקדות בהבדל בין הגישה הבריטית לאמריקנית והמונח שבו אשתמש יהיה 'שיח שוויון הזכויות' או "מודל שוויון הזכויות", שמשמעותו משלבת את הזכות החברתית לשוויון ואת העצמת האדם עם המוגבלות כתובע זכות זו.

⁷ ראו **MICHAEL OLIVER & COLIN BARNES, THE NEW POLITICS OF DISABLEMENT 58 (2nd ed., 2012)** (להלן: **OLIVER & BARNES**).

⁸ ראו שגית מור "זכויות אנשים עם מוגבלויות וגישה ביקורתית למוגבלות: השלכות לתחום הביו-אתיקה" **ביו-אתיקה: פורום צפת לביו-אתיקה** 15, 20 (2016).

במאמר זה תיבחן השפעת התפתחותו של מודל שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלויות על הקהילה החרדית בישראל. שיח שוויון הזכויות הליברלי זר לתפיסה המסורתית אשר שמה את עיקר הדגש על חובות שמקורן באל,⁹ ולפיכך אנשים עם מוגבלויות נהנים מהגנת הקהילה החרדית המקיימת בכך את חובתה הדתית.¹⁰ אך הקהילה החרדית מקיימת יחסי גומלין עם העולם החילוני- מערבי ומושפעת ממנו במישורים שונים.¹¹ ניתן לזהות שתי תפיסות מערביות סותרות, שהשפיעו על הגישה ביחס לאנשים עם מוגבלויות בקהילה החרדית. התפיסה האחת, הקדומה יותר, שואבת מדפוס האדם האידיאלי שרווח במערב,¹² תפיסה זו, שמקורה בתקופה המדיקלית-מדעית, יצרה תדמית שלילית ביחס למוגבלות וגרמה לכך שלעיתים מוגבלות נשמרת עדיין בסוד בקהילה החרדית.¹³ התפיסה האחרת – תפיסת שיח שוויון הזכויות הליברלי, חודרת אף היא לקהילה החרדית ומחייבת התייחסות והסתגלות מחודשת.¹⁴ במאמר אטען, כי חדירת שיח שוויון הזכויות מלווה במתח ערכי, ולפיכך לא כבשה עדיין את מקומה של תפיסת האדם המושלם בחברה החרדית, המדירה אנשים עם מוגבלויות. זאת לצד קיומן של תפיסות נוספות הרואות את האדם עם המוגבלות כישות פסיבית התלויה בחסדי סביבתה. לכן, אציע כי מן הראוי לגבש מודל מעצים לאנשים עם מוגבלויות אשר עולה בקנה אחד עם ערכי הקהילה.

מאמר זה יעסוק בשאלה, מהם מאפייני המודלים הליברליים של שיח שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלויות המייצרים מתח בחברה מסורתית, וכיצד ניתן להטמיע את יתרונותיהם של מודלים אלו בקהילה החרדית בישראל. הבניית מודל מעצים לאנשים עם מוגבלויות בשיח ההולם את ערכי הקהילה יש בו כדי לתרום לתדמיתם של אנשים עם מוגבלויות ולאפשר להם השתלבות אקטיבית ומכובדת בחיי הקהילה.

חלקו הראשון של המאמר יציג מודלים שונים ביחס האנושי לאנשים עם מוגבלויות כחלק מהמרחב החברתי. החלק השני של המאמר יתאר את הקהילה החרדית בישראל כתרבות מובלעת, המקיימת יחסי גומלין עם סביבתה ולפיכך מושפעת מתהליכי שינוי החלים בחברה הישראלית ומגיבה להם,¹⁵ עם זאת, ספק אם ניתן להצביע על שינוי מובהק בתפיסת המוגבלות. החלק השלישי יציג, מתוך המודלים של המוגבלות, את אלו הקיימים ביחסה של הקהילה החרדית לאנשים עם מוגבלויות ויציע את המודל הדיסמודרניסטי, מודל אשר רואה את המוגבלות כתופעה אנושית ואוניברסלית של תלות הדדית המחייבת את הפרט לאחריות לכלל קהילתו. אומנם זהו מודל הנגזר מתפיסות ליברליות אך הוא מעדיף את שיח האחריות ההדדית על פני תביעת זכויות הפרט, ולפיכך

⁹ ראו מנחם אלון "חוקי היסוד: דרכי חקיקתם ופרשנותם – מאין ולאין?" מחקרי משפט יב 253, 271-272 (1995).
¹⁰ ראו תמר טאוב איכות חיים משפחתית בקרב משפחות המגדלות ילד עם נכות התפתחותית ביחס למשאבים של תמיכה משפחתית, חברתית, תמיכה משירותי מדינה, דת ורוחניות (עבודת גמר לתואר "מוסמך האוניברסיטה", האוניברסיטה העברית בירושלים – בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, 2014) (להלן: טאוב איכות חיים משפחתית).

¹¹ ראו למשל חיים זיכרמן שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל 15-16 (2014).
¹² ראו Rosemarie Garland-Thomson, *Integrating Disability, Transforming Feminist Theory*, 14 NAT'L WOMEN'S STUD. ASS'N 1 (2002).

¹³ ראו חפציבה ליפשיץ ורבקה גלובמן "יחסה של החברה החרדית לאדם החריג: מאפקט הסטיגמה לאפקט ההסתגלות" מבידול לשילוב: התמודדות עם מוגבלות בקהילה 147 (מאיר חובב ופסח גיטלמן עורכים, 2006) (להלן: ליפשיץ וגלובמן "מאפקט הסטיגמה").

¹⁴ ראו Asaf Sharabi, 'Boundary Work' in a Religious Revival Movement: The Case of the 'Teshuvah Movement' in Israel, 14 ETHNOGRAPHY 233 (2012).

¹⁵ ראו עמנואל סיון "תרבות המובלעת" אלפיים 4, 45 (1991) (להלן: סיון).

ניתן לראות בו מודל הולם להעצמת אנשים עם מוגבלויות בקהילה החרדית בהתאם למסורת היהודית.

א. מודלים שונים לתופעת המוגבלויות

קיומם של אנשים עם מוגבלויות במרקם החברה האנושית, מזמין התייחסויות שונות של החברה הסובבת. פרק זה נועד להציג תשתית תיאורטית למודלים שונים שתוארו ביחס לאנשים עם מוגבלויות.

המודלים מתייחסים לשתי תפיסות פילוסופיות בסיסיות. האחת היא גישה פטרנליסטית התופסת אנשים עם מוגבלויות כתלויים בחברה ולכן זקוקים להגנתה. לקבוצת המודלים המבוססת על תפיסה זו משתייכים המודל הדתי, מודל הצדקה והמודל הרפואי. התפיסה האחרת היא גישה מעצימה המכירה באנשים עם מוגבלויות כאנשים אקטיביים וכלקוחות של מה שיש לחברה להציע.¹⁶ לקבוצת מודלים זו משתייכים מודל שוויון הזכויות והמודל הדיסמודרניסטי. המודלים אינם בהכרח כרונולוגיים ומתקיימים לעיתים במקביל באותה קבוצה חברתית, אך מטעמי נוחות, סדר הצגתם להלן יהיה בעל אופי ליניארי ויקביל לזרמים ההיסטוריים והחברתיים שהשפיעו על התגבשות המודל.

1.1. מודלים פטרנליסטיים בתפיסת המוגבלות

תפיסת המוגבלות, בעיקר בתקופות שקדמו לשגשוג קבוצות התובעות שוויון הזכויות, התאפיינה בפטרנליזם ובראיית האדם המוגבל כישות פסיבית, הנתונה להשפעת החברה הכללית. החברה היא זו השולטת בטיפול באדם עם המוגבלות ובעיצוב מעמדו, מטרותיו ועתידו. ניתן לזהות זאת הן במודל הדתי שראה את האדם עם המוגבלות כעונש או לחלופין, כמקור קדושה, הן במודל הצדקה שראה אותו כנוזק ותלוי ברחמי סביבתו והן במודל הרפואי שביקש לעצב ולתקן את האדם עם המוגבלות באמצעות זיהוי מאפייניו ומוגבלויותיו ולהביאו קרוב ככל האפשר למודל האידיאלי של האדם התקין.

1.2. המודל הדתי – תפיסת המוגבלות בחברות דתיות קדומות

בדתות העתיקות רווח המודל המטה-פיזי שקישר בין מוגבלויות לקללה ועונש או לחלופין, זיהה אנשים עם מוגבלויות כנציגי רוחות עליונות.¹⁷ התפיסות הדתיות פועלות באמצעות המנהיגות הדתית שהיא זו המעצבת את תפיסות המאמינים.

ברקך מתאר כיצד הגישה שראתה באנשים עם מוגבלויות סימן של קללה הוטבעה בדתות שונות.¹⁸ היא גרמה לתחושות אשמה קשות ביחס לכל אדם עם מוגבלות. לפיכך, משפחות העדיפו להסתיר בן משפחה עם מוגבלות שכן המוגבלות העידה על גמול להתנהגות לא נאותה של הסביבה או בגלגול קודם.¹⁹ רחמים מלמד-כהן הציג דוגמאות מן ההיסטוריה האנושית שנגזרו מאותה בוש

¹⁶ ראו *Models of Disability*, MICHIGAN DISABILITY RIGHTS COALITION, <https://goo.gl/zMTrJ9>

¹⁷ ראו למשל Tom Shakespeare, *The Social Model of Disability*, in THE DISABILITY STUDIES READER 266 (Lennard J. Davis ed., 3rd ed., 2010) (להלן: Shakespeare).

¹⁸ ROGER G. BARKER ET AL., ADJUSTMENT TO PHYSICAL HANDICAP AND ILLNESS: A SURVEY OF THE SOCIAL PSYCHOLOGY OF PHYSIQUE AND DISABILITY (1953).

¹⁹ שם.

– לדוגמה, היוונים ראו אנשים עם מוגבלויות כאנשים שנבראו נחותים. במצרים הותרה המתת תינוקות עם מוגבלויות ובלבד שהאם לא תדע על כך.²⁰ להלן מפורטים ממצאים שונים המציגים פרקטיקות שנקטו ביחס לאנשים עם מוגבלויות שנתפסו כקללה. בספרות המסוקרת לא מצוינת התקופה שבה ננקטו פרקטיקות הדחייה של אנשים עם מוגבלויות, ולא ברור אם אלו רווחו בעבר בלבד או קיימות, בקרב מדינות העולם השלישי, גם בעידן הנוכחי. לפי Chomba Wa Munyi נמצאו עדויות לנטישה של תינוקות עם מוגבלויות על שפת הים בגאנה שבאפריקה, תינוקות אלו מצאו שם את מותם.²¹ בכמה קהילות בקניה ובזימבבואה, ילד עם מוגבלות היה סמל לקללה, ולפיכך קיבל פחות תשומת לב ולעיתים תזונה שאינה מספקת.²²

בחברות אחדות במזרח אפריקה רווחה הגישה ההפוכה. אנשים עם מוגבלויות נתפסו דווקא כמי שמסייעים למלחמה כנגד רוחות רעות. האנשים האמינו כי אנשים עם מוגבלויות "מוצצים" את הרוחות הרעות, ולפיכך נזהרו מלפגוע בהם ולעיתים אף העסיקו אותם בתפקידי שיטור.²³ גם בגאנה היו אזורים מסוימים שבהם האמינו כי אנשים מפגרים הם גלגול של אלוהות ולפיכך הם טופלו בעדינות ובסבלנות.²⁴ במקורות התנ"ך ניתן לראות דוגמה לכך מהעימות בין דוד המלך ליבוסים. היבוסים תפסו את האנשים עם המוגבלויות כסמל לישות פגומה, עד כדי כך שהציבו עיוורים ופיסחים על חומותיהם. בעשותם כך ביקשו להראות את כוחם הרב, ולהבהיר שחומת ההגנה שלהם כה בצורה עד שמסתפקים הם באנשים עם מוגבלויות לצורך שמירה על החומות.²⁵ מודל זה, שרווח בדתות העתיקות, לא חלף מן העולם וניתן לזהותו גם כיום, בעיקר בקרב קבוצות דתיות הרואות את המוגבלות כעונש על חטאים או כהתגלמותה של קדושה אלוהית.²⁶

המודל הדתי על שתי תפיסותיו המנוגדות, מתייחס למוגבלות כאל זהות כוללת, מבלי להבחין בין המוגבלויות השונות. אין ניסיון לתקן או לשלב את האנשים עם המוגבלויות כחלק מהחברה, וזהותם נקשרת עם מוגבלותם. הטיפול באדם עם מוגבלות והיחס אליו נקבעים על ידי המנהיגות הדתית בהתאם לתפיסותיה, כמערכת פטרונית, תוך דיכוי מלא של עמדתו ודעתו של האדם עם המוגבלות.

1.3. מודל הצדקה המעצים את הטרגדיה

הדתות המונותאיסטיות – היהדות, הנצרות והאסלאם – חרטו על דגלן את חובת הצדקה. הן בישרו שינוי ביחס לאנשים עם המוגבלויות. שלוש הדתות הללו אינן רואות בהכרח באנשים עם מוגבלויות סמל לקללה או לקדושה, אלא הן רואות אותם כאנשים סובלים הזקוקים להגנת החברה

²⁰ רחמים מלמד-כהן הילד החריג והחינוך המיוחד על פי מקורות ביהדות 28 (מהדורה שלישית, 2002) (להלן: מלמד-כהן).

²¹ Chomba Wa Munyi, *Past and Present Perceptions Towards Disability: A Historical Perspective*, 32 (Munyi: להלן: Munyi) (2012) Q. 1041.

²² BJORN FRANZEN, ATTITUDES TOWARDS PEOPLE WITH DISABILITIES IN KENYA AND ZIMBABWE 21-26 (1990).

²³ Munyi, לעיל ה"ש 21.

²⁴ ש.ם.

²⁵ שמואל ב, ה 6. כן ראו פירוש רד"ק על הפסוק (המהדורה במאגר "אוצר החוכמה", ליריה, רנ"ד, קמד ב וקמה א). רד"ק ציטט את פירוש ר' אברהם אבן עזרא: "אם תסיר למלחמתך, אפילו העיוורים והפסחים אז ימנעוך שלא תבוא הנה, כי המגדל הזה חזק מאד".

²⁶ על מאפיינים של המודל הדתי בקהילה החרדית ראו בפרק השלישי להלן.

באמצעות מעשי צדקה.²⁷ צדקה היא אחד מחמשת העקרונות המרכזיים שבחובה האסלאמית,²⁸ אוכלוסיית היעד של חובת צדקה זו אינה אנשים עם מוגבלויות, אך מתוך הוראות שונות בקוראן עולה אחריותה של החברה לסייע לחלשים ולתמוך בהם על מנת שיממשו את המצופה מהם על פי תכונותיהם.²⁹ גם הנצרות חרטה על דגלה את יסוד החמלה, ואף ראתה כעיקרון מרכזי את העצמת החמלה היהודית ובכך את הגשמת המטרה של בריאת העולם.³⁰ במודל הצדקה נטלה החברה את האחריות לאנשים עם המוגבלויות אך בה בשעה העדיפה להקצין את הטרגדיה לצורך הגברת זרם התרומות.³¹ אדם עם מוגבלות הוצג במדינות השונות כאדם מעורר רחמים הזקוק לצדקה ולתמיכת החברה על מנת לשרוד.³² מודל הצדקה בבסיסו הינו פטרנליסטי ורואה את האנשים עם המוגבלויות כישות פסיבית. מודל זה עשוי לעמוד בכפיפה אחת עם מודלים מודרניים, היות ונזקקותו של האדם עם המוגבלות אינה שנויה במחלוקת ואנשים רבים עם מוגבלויות תלויים בתמיכה ובחמלה.³³ מודל הצדקה, בהיותו מעצים את המוגבלות ותופס את האדם עם המוגבלות כישות פסיבית וסובלת במטרה לעורר את חמלת הסביבה כלפי אותו אדם, עומד בסתירה למודלים שיתוארו בהמשך שעל פיהם המוגבל הוא אדם אקטיבי ומועצם.

1.4. התיוג והאבחנה המבדלת במודל הרפואי

הירידה במעמד הדת ועליית מעמדן של המדע והחשיבה הרציונלית בעת החדשה, היוו רקע לשגשוגה של הרפואה כמוסד של שליטה חברתית. זולה (Zola) מתאר כיצד במהלך המאה התשע עשרה, עבר המשקל משיפוט מוסרי-ערכי לשיפוט מדעי-אובייקטיבי, ומגינני וענישה של אנשים עם מחלות ומוגבלויות – לטיפול מרפא. אלו התאפשרו גם בשל התפתחות טכנולוגיות רפואיות שעיצבו מחדש את פני החברה באמצעות הגדרות חולי ובריאות.³⁴ הגדרות פותחו על ידי רופאים ונועדו על מנת לבחון את האובדן או את החריגות בפונקציה האנטומית או הפסיכולוגית המשפיעים על ביצוע פעולות הנחשבות נורמליות.³⁵ המודל הרפואי רואה את מקור הבעיה בלקות של כל אדם בודד, ואת

²⁷ מלמד-כהן, לעיל ה"ש 20, בעמ' 28.

²⁸ באסלאם הצדקה – הזכאת – היא אחת מחמשת מצוות היסוד "שהאדה". ראו למשל חוה לצרוס-יפה ואבנר גלעדי "חמש מצוות היסוד באסלאם" האסלאם: קווי יסוד (יואל רפל עורך, 1980).

²⁹ ראו למשל Maysaa S. Bazna & Tarek A. Hatab, *Disability in the Qur'an*, 9 J. RELIGION, DISABILITY & HEALTH 5 (2008). אני מודה לחבר המערכת שאדי גריפאת על ההערה וההכוונה למקורות.

³⁰ ראו בכלליות TOM DRAKE-BROCKMAN, CHRISTIAN HUMANISM (2012). עם זאת, קיימת ביקורת הטוענת כי התפיסה הנוצרית של חמלה לא באה לידי ביטוי ביחס למוגבלויות, והכנסייה נטלה חלק ביצירה ובהעצמה של תדמיתם השלילית של אנשים עם מוגבלויות באמצעות ייחוס של חטא, סטייה וגורל רע לאנשים אלו, וכן רווחה הגישה שלפיה זכותם של המוגבלים לחיים היא רק כל עוד הם קבצנים המאפשרים לכלל האוכלוסייה להגשים את מצוות הצדקה. ראו שי לסמן נכות ומוגבלות פיסית באנגליה בשלהי ימי הביניים וראשית העת החדשה (המאות ה-14-16) (חיבור לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן – המחלקה להיסטוריה כללית, 2014).

³¹ ראו למשל Dhiraj Kumar & Chittaranjan Subudhi, *Reappraising Disability in India: Model, Magnitude, and Measurement*, 1 J. DISABILITY STUD. 23 (2015) (להלן: Kumar & Subudhi).

³² ראו DAVID T. MITCHELL & SHARON L. SNYDER, NARRATIVE PROSTHESIS: DISABILITY AND THE DEPENDENCIES OF DISCOURSE 47-64 (2000).

³³ ראו נטע זיו "אנשים עם מוגבלות ושיח זכויות האדם: סתירה או פוטנציאל לשינוי?" פרלמנט 74 (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2012) <https://goo.gl/JiCz1K> (להלן: זיו "סתירה או פוטנציאל").

³⁴ Irving Kenneth Zola, *Medicine as an Institution of Social Control*, 20 SOC. REV. 487 (1972) (להלן: Zola).

³⁵ דוגמה לכך ניתן לראות בהוצאה לאור של ספרי ה-ICF וה-DSM, אשר מסווגים התנהגויות ותופעות אנושיות שונות להפרעות מוגדרות שאינן מחלות פיזיות, ביניהן מוגבלות שכלית ונפשית. ספרים אלו הפכו לספרי מפתח בעבודתם של אנשי הטיפול בכלל והפסיכיאטרים בפרט, והם משמשים בעולם כולו לצורך הגדרת מוגבלויות. הגדרת המוגבלות מקנה זכויות מדינתיות הכרוכות באבחנה מבדלת של מוגבלות, כגון זכות ללמוד במסגרות לחינוך מיוחד, זכאות לקצבאות

הפתרון בהתמקדות בפרט. מודל זה שואף למצוא תרופה, ולהביא את האנשים עם המוגבלויות להיות כמה שיותר "נורמליים" תוך יציאה מנקודת הנחה שקיים מודל "נורמלי" המבוסס על תפיסת הסובייקט האנושי כבודד, כשלם וכמי שמתקיים בכוחות עצמו.³⁶ מבחינת אנשים עם מוגבלויות שאיפת הנרמול במודל הרפואי צפויה להיכשל, היות ולא מדובר במחלה זמנית הניתנת לריפוי באמצעות טיפול תרופתי. לפיכך האדם עם המוגבלות הופך לסובל ממחלה "חשוכת מרפא" וזקוק לטיפול מתמיד במחלתו הכרונית. מדובר במודל שיש בו כדי להקל על מצבו הפיזי והנפשי, אולם נקודת המוצא שלו מגיעה מגישה פטרנליסטית. גישה המתרכזת בטיפול, כזו שיש בה הצדקה למיסוד, הפרדה ודיכוי, באמצעות כוחם העדיף של הגופים המטפלים, הנהנים מלגיטימציה של הידע והמומחיות. הגופים המטפלים נתפסים כאובייקטיביים ואילו האנשים עם המוגבלויות נתפסים כסובייקטיביים.³⁷ לאנשי המקצוע סמכויות מכוח חוק לאשפו בכפייה,³⁸ לקבוע שאדם יתגורר במעון או יעמוד תחת השגחת עובד סוציאלי.³⁹ כמו כן, לצורך העברת תשלומי קצבאות וגמלאות, שבהם תלויים אנשים עם מוגבלויות, נדרשת אסמכתא של אנשי מקצוע. ניסיון בלתי נלאה זה, לטפל באדם עם המוגבלות, על מנת להפכו לנורמלי, מגביל את ההזדמנות שלו לקבל החלטות בכוחות עצמו ולשלוט בחייו שלו. דוגמה לכך ניתן לראות בתיאורו של נורמן קונק, אדם שנולד עם שיתוק מוחין. קונק תיאר את חוויותיו בטיפולי פיזיותרפיה, שבהם התבקש לטפס על גרם מדרגות ללא יעד, וכשסיים את הטיפוס – התבקש לרדת. הפעולות שביצע במאמץ כה רב וללא יעד מוגדר, לא נועדו אלא על מנת להפכו ל"נורמלי" בהתאם לתפיסת מטפלו ולהעלים עד כמה שאפשר את נכותו.⁴⁰

לדעת אוליבר, אותה גישה המאדירה את האדם הנורמלי, זה הנחשב כראוי, מחזקת את התדמית של אדם עם מוגבלות כאדם לקוי ופחות ערך.⁴¹ האדם התבוני, המומחה, קובע את הדרך

נכות על פי חוק הביטוח הלאומי והתייחסות מיוחדת בהליכים פליליים. ראו *International Classification of Diagnostic ; Functioning, Disability and Health (ICF)*, WORLD HEALTH ORG, <https://goo.gl/r9YfW8> and *Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5)*, AM. PSYCHIATRIC ASS'N, <https://goo.gl/Fs9MD6> כן ראו את ההגדרות "ילד בעל צרכים מיוחדים" ו"לקות" בס' 1 לחוק חינוך מיוחד, התשמ"ח-1988; הגדרת "ליקוי" בס' 195 לחוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995; ההגדרות "אדם עם מוגבלות נפשית", "אדם עם מוגבלות שכלית" ו"אדם עם מוגבלות שכלית-התפתחותית" בס' 1 לחוק הליכי חקירה והעדה (התאמה לאנשים עם מוגבלות שכלית או נפשית), התשס"ו-2005; ס' 170(א) לחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב-1982. ס' 34 ת, 40 ט, 40 ו-300 לחוק העונשין, התשל"ז-1977.

³⁶ ראו Lennard J. Davis, *The End of Identity Politics: On Disability as an Unstable Category*, in *THE DISABILITY STUDIES READER* 263 (Lennard J. Davis ed., 4th ed., 2013) (להלן: Davis).

³⁷ ראו למשל Sally French & John Swain, *The Relationship between Disabled People and Health and Welfare Professionals*, in *HANDBOOK OF DISABILITY STUDIES* 734 (Gary L. Albrecht, Katherine D. Seelman & Michael Bury eds., 2001).

³⁸ ס' 9(א) לחוק טיפול בחולי נפש, התשנ"א-1991.

³⁹ ס' 11 לחוק הסעד (טיפול באנשים עם מוגבלות שכלית-התפתחותית), התשכ"ט-1969.

⁴⁰ Michael F. Giangreco, *"The Stairs didn't Go Anywhere!": A Self-Advocate's Reflections on Specialized Services and their Impact on People with Disabilities*, 14 *PHYSICAL DISABILITIES: EDUCATION & RELATED SERVICES* 1 (1996). כאמור שם: "The implicit message that permeated all my therapy experiences was that if I wanted to live as a valued person, wanted a quality life, to have a good job, everything could be mine. All I had to do was overcome my disability [...]" המסר המובלע שחלחל לכל חוויות הטיפול שלי היה שאם אני רוצה חיים של אדם מוערך, שאם אני רוצה איכות חיים ועבודה טובה, אני יכול להשיג הכול. אני רק צריך להתגבר על המוגבלות שלי" (לקוח מתרגום המאמר לשפה העברית מאת ברוריה בן ברוך: מייקל פ' גינגרקו "המדרגות לא מובילות לשום מקום! מחשבותיו של מסגנר עצמי על שירותיהם של אנשי המקצוע ושל השפעתם על אנשים עם מוגבלויות: ריאיון עם נורמן קונק" *לימודי מוגבלות – מקראה* 477, 478 (שגית מור ואח' עורכות, 2016)).

⁴¹ OLIVER & BARNES, לעיל ה"ש 7, בעמ' 94-95.

הטובה בעיניו והמטופל הוא השותף הפסיבי. למרות האכפתיות והרצון הטוב של המטפל הרי שעצם העובדה שהבחירה נעשית באמצעותו – יש בה ערעור על כבודו של המטופל ועל מעמדו כמחליט וכמשפיע על גורלו.⁴² המודל הרפואי, שהתרחק מהתפיסות הדתיות, הביא למעורבות גבוהה של המדינה כבעלת מקום מרכזי בהתייחסות לאנשים עם מוגבלויות, מכמה סיבות מרכזיות: ראשית, המערכת הרפואית המודרנית כפופה לפיקוח מדינתי הן בהכשרת המטפלים בפרופסיות הרפואיות והפרה-רפואיות והן בפיקוח על עבודתם;⁴³ שנית, הגדרות המוגבלות שהפיק המודל הרפואי מסייעות לתייעול ולתעדוף משאבים ציבוריים, באמצעות תשלומי קצבאות וגמלאות.⁴⁴ כך משמשים אנשי המקצוע כידה הארוכה של המדינה לאבחון האנשים עם המוגבלויות ולהתאמתם לקטגוריות מובחנות. ככל שהמדינה הופכת להיות דומיננטית יותר, כך מצטמצם מקומם של השחקנים האחרים – הקהילה והמשפחה.⁴⁵ שגית מור מציינת כי ככל שמדיניות רווחה חותרת להיטיב עם מצבו של האדם עם המוגבלות, היא ממשיכה בד בבד להנציח את מעמדו כנתמך ולשמר את הדעות הקדומות ביחס אליו.⁴⁶ על פי חוק זכויות החולה משנת 1996, זכאי אדם לקבל מידע, להיות מעורב ולבצע בחירות עצמאיות, מה שמייצר איזון מסוים מול מטפלים במקצועות שבפיקוח משרד הבריאות.⁴⁷ זוהי מגמה חיובית, אך לא בהכרח אנשים עם מוגבלויות מסוגלים למצות זכות זו בשל מוגבלותם, וכמו כן, גורמי הרווחה אינם כפופים לחוק זה. יתר על כן, מהצעת החוק עצמה נראה כי המטרה לא הייתה לייצר איזון ביחסי הכוח בין הצדדים, אלא לתת מענה לאנשים כאשר הם נתונים "בהרגשה של תלות במטפלים ובמוסדות המטפלים ובתנאים של לחץ נפשי" והחוק שואף "להבטיח למטופלים גישה אנושית נאותה ומתחשבת".⁴⁸

המודל הרפואי העביר את האחריות הטיפולית מכתפי המנהיגות הדתית ומוסדות הקהילה לידי המנגנון הטיפולי, המהווה זרוע של המדינה. תופעה זו תוארה בהודו, שבה הקים השלטון הבריטי, מייד עם כניסתו למדינה, מוסדות לאנשים עם מוגבלויות והם הורחקו ממשפחתם בהיותם לא יצרנים. מוסדות אלו נותרו גם לאחר הכרזת העצמאות של הודו, וגם כאשר תנועות הפועלות לקידום זכויות ביקשו לצמצם את תופעת המיסוד, קשה היה להחזיר לקהילה את האחריות שניטלה ממנה.⁴⁹ בדרום אמריקה הקים האימפריאליזם הצפוני, כיישום של המודל הרפואי, מוסדות עבור אנשים עם מוגבלויות שהורחקו ממשפחותיהם ומקהילתם. קיימת טענה כי באמצעות גישה זו ביקשו הכובשים, בין השאר, לפעול להשבחת הגזע הילידי.⁵⁰ בדומה למודל הדתי ולמודל הצדקה, גם המודל הרפואי הינו בעל אופי פטרוני, והאדם עם המוגבלות אינו אלא ישות פסיבית.

⁴² ראו Kumar & Subudhi, לעיל ה"ש 31.

⁴³ לדוגמה, פקודת הרופאים [נוסח חדש], התשל"ז-1976.

⁴⁴ לדוגמה, נדרשת חוות דעת של רופא שהוסמך כדין לצורך קביעת דרגת נכות. ראו למשל סי' 118, 208 ו-224(ג) לחוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], התשנ"ה-1995. כמו כן ראו לעיל ה"ש 35.

⁴⁵ ראו למשל Ajit K. Dalal, *Disability Rehabilitation in a Traditional Indian Society* (2002), Asia Pacific Disability Rehabilitation Journal (להלן: Dalal).

⁴⁶ Sagit Mor, *Between Charity, Welfare, and Warfare: A Disability Legal Studies Analysis of Privilege and Neglect in Israeli Disability Policy*, 18 YALE J. L. & HUMAN. 63 (2006).

⁴⁷ סי' 1 לחוק זכויות החולה, התשנ"ו-1996.

⁴⁸ דברי הסבר להצעת חוק זכויות החולה, התשנ"ב-1992, ה"ח 359, 360.

⁴⁹ Dalal, לעיל ה"ש 45.

⁵⁰ ראו Helen Meekosha, *Decolonising Disability: Thinking and Acting Globally*, 26 DISABILITY & SOCIETY 667 (2011).

1.5. מודלים שוויוניים בתפיסת המוגבלות

טיילור מתאר את עלייתן של קבוצות הלוחמות לשוויון זכויות כמעבר מיחסי סטטוס ומעמד חברתי שבו מצוי האדם לאורך חייו לעליית תפיסת האדם כאינדיבידואל. היחסים בין בני האדם אינם מבוססים על סטטוס אלא על חוזי יחס בין הצדדים. הם מהווים חלק מהתפיסה הליברלית שנקודת המוצא שלה היא האוטונומיה האנושית וזכויות היסוד של כל אדם באופן שווה.⁵¹ בעבר הייתה ההיררכיה החברתית קבועה ויציבה וכל אדם נולד למעמד שבו בדרך כלל צלח את מסע חייו. תפיסת האדם כאינדיבידואל הביאה ליחסים דינמיים המבוססים על חופש ביצירת קשרים ופירוקם, ובניעות של הפרט מהשתייכות זו לאחרת, מה שטיילור מכנה "יחסים חוזיים" – זמניים, דינמיים ותלויי רצון חופשי. על רקע שינויים אלו התגבשו במהלך המאה העשרים קבוצות שלחמו על זכותן לשוויון. הקבוצה הלוחמת לשוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלויות היא חלק מהן. קדמו לה תנועות העובדים, הנשים והמיעוטים האתניים. ליבת הדיון במעמדן של קבוצות אלו, הייתה גישת ביקורת המוגבלות שכללה את המודל החברתי⁵² ואת מודל שיח הזכויות של אנשים עם מוגבלויות.⁵³ המודלים הליברליים מתנגדים לזיהוי האדם כנמען צדקה ורחמים, או כמי שזקוק לתיקון תוך השוואה לאידיאל "נורמלי". הם חותרים ליישום זכויות שוויוניות באמצעות פעילות אקטיבית של אנשים עם מוגבלויות כמשתתפים שווי ערך בחברה מודרנית, מתקדמת וחופשית.⁵⁴

באמצעות חקיקה מתקדמת, תנועת אנשים עם מוגבלויות לחמה ודרשה שוויון ככל הקבוצות האנושיות האחרות – זכות לעבוד, להתגורר בקהילה ולהשתתף בפעולות תרבות.⁵⁵ המאפיין המשותף של תנועות לוחמות אלו הינו תפיסת האדם עם המוגבלות כאקטיבי וכאחראי לגורלו ותפיסת החברה כמחויבת להעניק לו זכויות לממש את עצמו באופן שוויוני.⁵⁶ המודל סייע להעצמת אנשים עם מוגבלויות, גם אם לא השתמשו באופן אופרטיבי במערכת המשפטית על מנת לאכוף את זכויותיהם, שכן עצם האפשרות לבקש התאמות פתח פתח בפני צעירים עם מוגבלויות לבחור הכשרה מקצועית שעליה לא העזו לחלום קודם לכן, מעסיקים נעשו ערניים יותר למחויבותם להנגשה ותביעות רבות נמנעו מראש.⁵⁷ כתוצאה משגשוג מודל שוויון הזכויות, הניסוחים העדכניים העוסקים בלקויות השונות מעבירים את משקל הבעיה מן האדם ומלקותו אל המשימה שאותה

Taylor C. Boas & Jordan Gans-Morse, *Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal* ⁵¹ Slogan 44 STUD. COMP. INT'L DEV.137 (2009).

⁵² את המונח "המודל החברתי" (The Social Model) טבע אוליבר (Oliver) (MICHAEL OLIVER, THE POLITICS OF) (1990) (DISABLEMENT). המודל החברתי מציג את המוגבלות כתוצר של הבנייה חברתית מגבילה, ורואה את הנכות ככישלון של החברה להתאים את עצמה למגבלותיהם של האנשים עם המוגבלויות. המוגבלות נתפסת כתוצאה של חסמים חברתיים. עוד ראו CAROL THOMAS, FEMALE FORMS: EXPERIENCING AND UNDERSTANDING DISABILITY 13-32 (1999).

⁵³ כאמור, קיימים הבדלים בין שיח שוויון הזכויות לבין המודל החברתי (ראו לעיל ה"ש 6), אך במאמר זה לא נעשתה הבחנה ביניהם שכן המאפיינים הרלוונטיים לתפיסת המוגבלויות בקהילה החרדית אינם שונים באופן מהותי.

⁵⁴ ראו Douglas C. Baynton, *Disability and the Justification of Inequality in American History*, in THE NEW DISABILITY HISTORY: AMERICAN PERSPECTIVES 33 (Paul K. Longmore & Lauri Umansky eds., 2001).

⁵⁵ ראו צביה אדמון **זכויות אנשים עם מוגבלות במשפט הישראלי: היבטים ביקורתיים** 12-14 (עבודת גמר לתואר "מוסמך במשפטים", אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2002).

⁵⁶ אחד החוקים החשובים ביותר בתחום היה ה-Rehabilitation Act, שנחקק בארצות הברית בשנת 1973. סעיף 504 בחוק (29 U.S.C. § 794 (2016)) אסר על הפליית אנשים עם מוגבלויות והורה לאפשר קבלת שירותים בסביבה שבה ההגבלה פחותה במידת האפשר.

⁵⁷ ראו DAVID M. ENGEL & FRANK W. MUNGER, RIGHTS OF INCLUSION: LAW AND IDENTITY IN THE LIFE STORY OF AMERICANS WITH DISABILITIES 242-46 (2003).

הוא מנוע מלבצע.⁵⁸ דוגמה לכך הוא החוק שנחקק לאחרונה בישראל, שלפיו יש לשנות את המונח "מפגר" למונח "אדם עם מוגבלות" בכמה חוקים שונים.⁵⁹ המשותף למודלים הליברליים היה הבסיס האקטיבי בזהותו של האדם עם המוגבלות כבעל בחירה חופשית ככל האדם ובעל זכות שווה לבטא את רצונו באופן עצמאי.⁶⁰ השופט עמית ניסח זכות זו בעניין **דהאן**: "גם אם נניח כי מוטב היה למערער להישאר במעון – הוא עדיין בחר לעזוב, ואת טובתו של אדם יש לבחון על פי בחירותיו- שלו ולא על פי אמת מידה חיצונית".⁶¹

החקיקה שקודמה ברוח המודל החברתי חתרה בעיקר להתאמות ולשוויון הזדמנויות בתחום התעסוקה. דוגמת חוק האמריקנים עם מוגבלות משנת 1990,⁶² האוסר על אפליה במקומות עבודה ודורש לאפשר לאנשים עם כל סוג של מוגבלות הזדמנות שווה להשתלבות תעסוקתית. כך גם חוקים נוספים האוכפים שילוב תעסוקתי במדינות נוספות.⁶³

בישראל נחקק חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות בשנת 1998. מטעמים פוליטיים החוק לא התקבל במלואו ונועד להיבנות נדבך אחר נדבך. בפועל התווסף רק חלק העוסק בנגישות למקומות ציבוריים ולשירותים ציבוריים,⁶⁴ ונכון להיום (2018) כתיבתו עדיין לא הסתיימה. בדומה לחוק האמריקני, החוק הישראלי עסק תחילה בשוויון תעסוקתי ובנגישות, סעיפים שתמכו בעיקר באנשים עם מוגבלויות שיש באפשרותם להשתלב בשוק התעסוקה,⁶⁵ ולא בנושאים של דיור, סל צרכים וסעיפים אחרים המסייעים לאנשים עם מגבלות שכליות התפתחותיות ומגבלות חמורות נוספות.⁶⁶

לצד יתרונותיו הרבים של מודל שוויון הזכויות, נמתחה כנגדו ביקורת מכיוונים אחדים. היו שקראו אותו כמעורר אשליות שווא, כמתעלם מן הסבל, כמייצר עדיפות לאנשים עם מוגבלות קלה אשר ההתאמות מאפשרות את השתלבותם בחברה, וכמציב אתגרים בלתי אפשריים לחברה מבחינת יצירת התאמות הולמות.⁶⁷ הטענה הייתה כי קיימות מגבלות שאין בידי החברה אפשרות לגשר על הפערים הנקשרים אליהן, כמו מגבלות שכליות התפתחותיות ומגבלות חמורות נוספות. הפערים בין מוגבלויות שונות יצרו מחלוקות פנימיות בקרב לוחמי הזכויות ואיימו למוטט את

⁵⁸ Alan M. Jette, *Toward a Common Language for Function, Disability, and Health*, 86 PHYSICAL THERAPY 726-734 (2006).

⁵⁹ חוק החלפת המונח מפגר (תיקוני חקיקה), התשע"ז-2017. החוק שינה את המונחים, אבל לא קידם תיקוני חקיקה אחרים, ולכן זכה לתגובות סקפטיות. מורן אברג'יל מצאה כי בדרך כלל אין הבדל בעמדות של אנשים ביחס למוגבלות כאשר התייחסו לשאלונים שבהם הופיע אחד משני המונחים. ראו מורן אברג'יל **עמדות הציבור כלפי אנשים עם מוגבלות שכלית – בחינת תרומתו של שינוי המונח "פיגור שכלי" ל"מוגבלות שכלית"** (עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית – בית הספר לעבודה סוציאלית, 2014).

⁶⁰ ראו דבורית גלעד ודורית ברק "שיקום בעידן תמורות בשיח בין אנשים עם מוגבלות לבין החברה" **עבודה סוציאלית בישראל** 593 (מאיר חובב, אלי לונטל ויוסי קטן עורכים, 2012).

⁶¹ ע"א 8805/13 **דהאן נ' מדינת ישראל**, פס" 23 לפסק דינו של השופט עמית (פורסם בנבו, 3.2.2016). בפסק דין זה התקבלה תביעתו של אדם עם מוגבלות שאובחן בטעות כבעל פיגור שכלי והוכנס למעון בניגוד לרצונו. השופט עמית סבר כי הבחירה של התובע לעזוב את המעון מצביעה על כך שעזיבת המעון היא טובתו, גם אם לא הוכיח נזק ספציפי מתקופת שהותו במעון.

⁶² Americans with Disabilities Act of 1990, 42 U.S.C. § 12101-12213.

⁶³ ראו **סקירה משווה בנושא מנגנונים לעידוד מעסיקים לשלב בעבודה אנשים עם מוגבלות** (הכנסת – מרכז מחקר ומידע, 2004).

⁶⁴ פרקים ה' ו-ה' לחוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ח-1998.

⁶⁵ שגית מור "בין המשגה פוליטית להכרה משפטית: חסמים במימוש זכויות אנשים עם מוגבלויות" **נגישות לצדק חברתי בישראל** 79 (גינני גל ומימי אייזנשטדט עורכים, 2009).

⁶⁶ כפי שמוזכר למשל אצל Shakespeare, לעיל ה"ש 17.

⁶⁷ 1 Liz Crow, *Including All of Our Lives: Renewing the Social Model of Disability*, in EQUALITY, PARTICIPATION AND INCLUSION 124 (Jonathan Rix et al. eds., 2nd ed., 2010).

הלכידות.⁶⁸ כמו כן, מודל שוויון הזכויות לא ערער את קיומו של המודל הרפואי, ההפך הוא הנכון, היות ועל מנת לתבוע זכויות מכוח חוק – הגדרות המערכת הרפואית הן אלו המאפשרות להוכיח זכאות.⁶⁹ דוגמה לכך היא דרישתם של אנשים עם אוטיזם אשר יוצאים בקריאה להיות אלו הקובעים בעצמם את הקריטריונים להגדרת התופעה – שעד כה לא נענתה. קריאתם זו עולה בכנסים ובפורומים שנערכים על ידי קבוצה זו,⁷⁰ אך לא ידוע על הצעת חוק ממשית שהוגשה על ידי אנשים אלו המנסחת את מנגנון קביעת הקריטריונים שאותו הם מבקשים להבנות. כך, אדם עם מוגבלות המעוניין לאכוף את המגיע לו נאלץ לעבור בדיקות ואף ועדות רפואיות שונות הכרוכות לעיתים בדיכוי, בקטגוריזציה ובדגש על תחומי הפער בינו לבין כלל החברה. למעשה, עיגון הזכויות בחוק גרם לכך שעל מנת ליהנות מהגנת החוק, אנשים נאלצו להוכיח את מוגבלותם באמצעות החמרתה.⁷¹

ביקורת אחרת שהופנתה ביחס למודל שוויון הזכויות היא, שעיון זכויות ערכיות באמצעות המערכת המשפטית טרם הופנמו ערכים אלו בחברה, עשוי להיות בבחינת "תקווה חלולה" ובאופן פרדוקסלי אף לפגוע באותה קבוצה שעליה מבקשים להגן. לדוגמה, מעסיקים יחששו לקלוט עובדים שחלה עליהם הגנה משפטית יתרה, המערערת את הפררוגטיבה של המעסיק לפעול על פי שיקול דעתו.⁷² חוקים המעניקים זכויות לאדם או לקבוצה, מייצרים כנגדם חובה לפעול, או להימנע מפעולה, על ידי אלו שאינם חלק מהקבוצה. באופן טבעי ייצאו רבים שינסו למצוא צידוק להשתמט מחובתם, שאותה היו, אולי, מקיימים מתוך רצון טוב אלמלי הייתה זו מעוגנת בחוק מחייב.⁷³ הצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות בישראל הציבה את הדילמה שעמדה לנגד עיני המחוקק בחקיקת חוק הנגזר מערכים בסיסיים של שוויון:

מדוע לחוקק חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות במדינה אשר העמידה את ערך השוויון במרכז הכרזת העצמאות שלה? מדוע אין די בפסיקתו העקיבה של בית המשפט העליון הקובעת את השוויון כעיקרון שהוא "מנשמת אפו של המשטר החוקתי שלנו"? יתרה מזו - האם אין בהסדר ספציפי לאנשים עם מוגבלות דווקא משום הנצחת השונה והדגשתו?⁷⁴

סולברג מבקר את החקיקה שנועדה לעגן זכויות של קבוצות שעליהן המוסר הטבעי אמור היה להגן. לחלופין הוא מציע את חוק יסוד: אחריות האדם – כלומר, חוק המייצר חובה על כלל האזרחים ליטול אחריות ביחס לקבוצות מוגנות. לא עוד מאבק על זכויות מתנגשות הנובעות מחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, כי אם חובה אופרטיבית לסייע לכל הזקוק לכך.⁷⁵

⁶⁸ ראו שגית מור "לקראת רדיקליזציה של קצבת נכות כללית: דילמות של מאבק לשינוי חברתי" **משפט חברה ותרבות – העצמה במשפט** 91 (מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק עורכים, 2008). למתחים פנימיים בתוך קבוצת אנשים עם מוגבלויות על רקע פמיניסטי, ראו ליאת בן-משה, אירית דלומי וסולה שלי "תגובה: מתווה ללימודי ביקורת מוגבלות פמיניסטיים בישראל" **לימודי מוגבלות – מקראה** 264 (שגית מור ואח' עורכות, 2016).

⁶⁹ ראו יותם טולוב וארלן ס. קנטר "של מי החיים שלי? המאבק להשבת האוטונומיה והכשרות המשפטית לאנשים עם מוגבלויות" **מעשי משפט** ו 45, הערה 68 (2014).

⁷⁰ ראו למשל, Charlotte Brownlow & Lindsay O'Dell, *Constructing an Autistic Identity: AS Voices Online*, 44 MENTAL RETARDATION 315 (2006).

⁷¹ ראו ALAN ROULSTONE & SIMON PRIDEAUX, UNDERSTANDING DISABILITY POLICY 166-182 (2012).

⁷² ראו GERALD N. ROSENBERG, THE HOLLOW HOPE 31-36 (2nd ed., 2008).

⁷³ ראו Leif Wenar, *The Nature of Rights*, 33 PHIL. & PUB. AFF. 223 (2005).

⁷⁴ דברי הסבר להצעת חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות, התשנ"ו-1996, ה"ח 628, 628.

⁷⁵ נעם סולברג "שמרו משפט ועשו צדקה" **דין ודברים** ח 13 (2014).

הביקורת השלישית, העומדת במרכז מאמר זה הינה, כי מודל שוויון הזכויות לאנשים עם מוגבלויות עשוי לעמוד בסתירה לחברה מסורתית שאינה מבוססת על שוויון. טלאל אסד תיאר את החילוניות המערבית, אשר הציבה כערך מרכזי את זכויות האדם והשוויון, כקבוצה הרואה את עצמה כמעין גן ליברלי הנטוע בלב גיונגל עולמי ומבקשת להשפיע מאזרה על כלל העולם מתוך הנחה שקיימים זכות טבעית וביטחון באוניברסליות של הגישה הליברלית של זכויות אדם.⁷⁶ זאת כאשר אוכלוסיות רבות בעולם אינן רואות בשיח שוויון הזכויות שיח משחרר ואינן חפצות לאמצו.⁷⁷ כך שיתכן כי בקבוצות אלו מודל שוויון הזכויות ייתקל בחסמים ולא בהכרח יוביל לשיפור מעמדם של אנשים עם מוגבלויות בקרב חברות מסורתיות.

המודל החברתי ושיח הזכויות, המאפשרים לאנשים עם מוגבלויות להתגבש לקבוצות של כוח ומימוש זכויות, אינם מעניקים פתרון מושלם. ההתאמות וההנגשות לא תמיד אפשריות, ועל מנת לזכות בהתאמות, נאלצים אנשים עם מוגבלויות לעבור אבחונים ותיוגים רפואיים שמחזירים אותם לתלות במודל הרפואי. כמו כן החקיקה שנועדה להטיב עם אנשים עם מוגבלויות משיגה את מטרתה רק כאשר קיימת בשלות חברתית להכיל את החקיקה וליישמה וכוחו של בית המשפט מוגבל. ביקורת נוספת שהועלתה כנגד מודל שיח הזכויות הינה ששיח זה לא תמיד עולה בקנה אחד עם שפתן של חברות שאינן ליברליות. בהמשך מאמר זה יוצג ניסיון להתמודד עם הטמעת שיח הזכויות בקהילה החרדית בישראל.

1.6. המודל הדיסמודרניסטי

מודל שיח שוויון הזכויות נבחן מחדש בשנים האחרונות. הגישה הדיסמודרניסטית מבקשת להציג מחדש את שאלת זהות הפרט בקבוצת ההשתייכות המוגנת.⁷⁸ דייויס כותב, כי זהות על פי השתייכות קבוצתית נהיית מטושטשת בשנים האחרונות. המאה העשרים ואחת שינתה את התמונה והביאה להתפוררות הזהות הקבוצתית. מוצא אתני אינו מהווה קטגוריה יציבה, כאשר כיום קיימים רבים שהם בני משפחות מעורבות, וכאשר פיתוח שיטות הפריה באמצעות תרומת זרע וביצית מערפל את מוצא ההורים. אפילו המגדר – שהיווה עד כה השתייכות חד-משמעית – כיום כבר איננו כזה, מפני שטרנסג'נדרים טוענים להכרה גם בחוסר תיאום בין הגוף למגדר. למעשה דווקא יחידים שהם חלק מתוך קבוצות המיעוט, הם אלו המבקשים לשמר את סיווגם על מנת ליהנות מחוקים מגנים המבקשים לפצות אותם על שנות הדיכוי שלהם. כמו למשל, חוקי ההעדפה המתקנת למיעוטים אתניים המעניקים להם יתרון מובנה. בעבר רווחה תפיסה דיכוטומית של האדם "התקין" מול האדם "הפגום", תוך התבססות על המודל הניאו-קלאסי של לוק,⁷⁹ קאנט⁸⁰ ואחרים. אלו רואים את האדם התקין כשלם ועצמאי לעומת האדם הפגום התלוי והנזקק. דייויס מציין כי השינויים הטכנולוגיים יצרו מצב שבו החברה האנושית כולה תלויה איש ברעהו וקשה לדמיין היום אדם שיכול לטעון על עצמו שהוא מושלם, עצמאי ולא תלוי בזולת. אנשים הופכים

⁷⁶ טלאל אסד **כינון החילוניות: נצרות, אסלאם, מודרניות** (זהר כוכבי מתרגם, 2010).

⁷⁷ ראו למשל ניסים מזרחי "מעבר לגן ולגיונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל" **מעשי משפט** ד 51, 54 (2011).

⁷⁸ Davis, לעיל ה"ש 36.

⁷⁹ ג'ון לוק **המסכת הראשונה על הממשל המדיני** (שונמית ליפשיץ מתרגמת, 2008). החיבור פורסם לראשונה בסוף המאה ה-17. בחיבור תיאר לוק את מרכזיותו של האדם התבוני הפועל באופן אוטונומי על פי "קול אלוהי" בקרבו ואינו זקוק לשליטת האחר.

⁸⁰ עמנואל קאנט **מהי נאורות?** (יפתח הלרמן-כרמל מתרגם, 2009). בכתביו מציין קאנט שמטרת הנאורות היא להוביל אנשים להשתמש בשכלם מבלי להיעזר באחר.

להיות תלויים וקשורים ברכיבים טכנולוגיים קבועים כמו עדשות מגע, וסתי אינסולין ועוד, ואף חותרים לחיבור לטכנולוגיות סייבר. תעשיות שלמות מהנדסות מחדש את הגוף האנושי ומעצבות אותו באמצעות טכנולוגיות ועזרים שונים לגוף המייצג דגם אנושי מושלם ככל האפשר.⁸¹ במקביל, גוברת הביקורת על המושג של פוליטיקה המבוססת על זהות ספציפית ותפיסת הקבוצה המודרת, הטוענת ליחס מפלה כנגדה, כקורבנות של החברה שאינה מעניקה להם הזדמנות שווה. הגישה הדיסמודרניסטית שפונה לכלל הקבוצות המודרות ולא דווקא לאנשים עם מוגבלויות, מבקשת לצאת מהרעיון ההומניסטי המבדל בין האדם התקין לאדם הפגום, ולו באמצעות הנגשה וזכויות, ולהגיע להגדרת קטגוריה חדשה המבוססת על הפרט כסובייקט חלקי ותלוי: "הלכות היא הכלל והנורמליות היא הפנטזיה. התלות היא המציאות והעצמאות היא מחשבת גדלות. גישה חופשית ממחסומים היא היעד והזכות לחתירה לאושר היא התודעה הכוזבת המערפלת אותה [...]"⁸²

לסיכום, התייחסות לקבוצת האנשים עם מוגבלויות קיימת לאורך ההיסטוריה האנושית וחוצה חברות וגבולות. בגישה לאנשים עם מוגבלויות ניתן לזהות מודלים שונים, חלקם נקשרים לתקופות קדומות יותר, כמו המודל הדתי, מודל הצדקה והמודל הרפואי, ותופסים את האדם עם המוגבלות כישות פסיבית, לעומתם, קיימים המודלים המודרניים שבהם אנשים עם מוגבלויות פועלים באופן אקטיבי לשוויון זכויות ממקום של כוח ויכולת בחירה חופשית. במודל הדתי ובמודל הצדקה נושאים אנשי הדת והקהילה באחריות לאדם עם המוגבלות ומעצבים את היחס שלו הוא זוכה. במודל הרפואי נוטלת המדינה את האחריות במסגרת אסדרה מקצועית של צוותי טיפול, הקצאת תקציבים ותשלומי העברה. במודל שוויון הזכויות הדגש הוא על מקומו של המחוקק ומערכות השפיטה והאכיפה המדינתיות, אשר במודל זה שותפות לאנשים עם המוגבלויות במאבקם לזכות שוויונית. במודל הדיסמודרניסטי המבקש למוסס את פוליטיקת הזהויות וההגדרות המחלקות את האנשים לקטגוריות – האחריות על הזולת מוטלת על החברה ועל כל פרט בה, כולל אנשים עם מוגבלויות. המודל הדיסמודרניסטי, כפי שיוצג להלן, נושא בשורה בהיותו מודל המעצים את האדם עם המוגבלות, אך אין הוא קורא לתביעת זכויות כקטגוריה מובחנת של מוגבלות. לפיכך הוא עשוי להתאים לערכי קבוצות מיעוט תרבותי, כמו הקהילה החרדית, אשר שיח הזכויות זר להן.

ב. מוגבלויות בקהילה החרדית בישראל

המודלים להתייחסותה של החברה לאנשים עם מוגבלויות מבטאים את ערכיה ותפיסת עולמה של אותה חברה. התמורות בתפיסת המוגבלויות בחברה הליברלית הושפעו מהשיח השוויוני שעודד התארגנות אקטיבית של קבוצות מוחלשות לזהות חיובית ודרישת זכויות. שיח שוויון הזכויות עשוי לייצר מתח בחברה החרדית המבוססת על קולקטיב ולא על זכויות פרט.⁸³ הקהילה החרדית, בדומה לחברות מסורתיות אחרות, מנסחת את תפיסת המוגבלות בשפה שונה מזו המצויה במודלים הליברליים. פרק זה יציג את תפיסת המוגבלויות בחברה החרדית בעבר ובהווה על מנת להציע מודל מעצים העולה בקנה אחד עם ערכי הקהילה ותפיסתיה.

⁸¹ Davis, לעיל ה"ש 36.

⁸² שם.

⁸³ מסיבה זו, חקיקת חוקי היסוד בישראל גררה התנגדות של המפלגות החרדיות המייצגות קהילה שאינה רואה בזכויות הפרט ערך מרכזי. ההתנגדות נבעה גם מחשש נקודתי מפני פגיעה בעקרונות דתיים שאינם שוויוניים. לדוגמה, המפלגות הדתיות התנגדו לעיגון עקרון השוויון בחוקי היסוד. ראו אביעד הכהן "נישואין כדת משה ו(מדינת) ישראל: חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), תשי"ג 1953" **צומתי הכרעות ופרשיות מפתח בישראל** 40, 56-57 (דבורה הכהן ומשה ליסק עורכים, 2010).

2.1 הקהילה החרדית כמובלעת בחברה הישראלית הליברלית

על פי נתוני למ"ס 2017, הקהילה החרדית בישראל מנתה תשעה אחוזים מן האוכלוסייה היהודית בישראל.⁸⁴ התגבשותה של הקהילה החרדית בישראל הייתה המשך של המבנה הקהילתי שרווח בארצות המוצא.⁸⁵ משטרי הזמן העתיק אפשרו לקהילות היהודיות לשמר את מנהיגותן הפנימית בנושאים של צדק, צדקה וחיי הרוח.⁸⁶ החברה היהודית הייתה מבוססת על קיום מצוות התורה וההלכה, ועל ציות למנהיגות הקהילתית האחראית על העברת המצוות והתאמתן לתקופות ולאיורעים.⁸⁷ הקהילה החרדית בישראל, הגם שרק במאה הקודמת התגבשה כחברה בעלת מאפיינים וזהות ייחודיים, משמרת את המבנה המסורתי של קיום מצוות מתוך הקפדה, ציות למנהיגות ומערכת חובות שאינה ליברלית.⁸⁸ תקהילה החרדית מקיימת נורמות חברתיות קולקטיביות קפדניות שבהן האינדיבידואל מקבל את מרותה של החברה.⁸⁹ ההתנהגות המוסרית של האדם החרדי כלפי זולתו שואבת ממקורות תורניים ומבוססת עליהם.⁹⁰ חרף הגדרתה כ"תרבות מובלעת" בתוך החברה הישראלית – קרי, כקהילה המבדלת את עצמה בעזרת יצירת תרבות נגד ולכידות קבוצתית – מושפעת הקהילה החרדית מהנורמות החברתיות ומהחקיקה המדינתית.⁹¹ מאפיין מרכזי בקהילה החרדית הוא הציות למנהיגות התורנית ולפוסקי ההלכה. ההלכה שנפסקת על ידי הרבנים מבוססת על פרשנות והיקש מתוך המקורות התורניים ומהווה סמכות מרכזית המשפיעה על התנהגות בני הקהילה.⁹²

2.2 השפעת הסביבה החברתית על הפסיקה ההלכתית ביחס לאנשים עם מוגבלויות

במקורות התורניים הקדומים – התנ"ך והתלמוד – ניתן לראות התייחסויות שונות לאנשים עם מוגבלויות. לצד החובה לנהוג בכבודם של אנשים מוגבלים ולהגן עליהם, קיימות גם אמירות

⁸⁴ בהתבסס על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מיום 1.5.2017, ערב יום העצמאות <https://goo.gl/sE8EBj>.
⁸⁵ ראו למשל לי כהנר **התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל** (חיבור לקבלת התואר "דוקטור בפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה – החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה, 2009).

⁸⁶ ראו למשל קימי קפלן ונורית שטדלר "פתיח דבר" **מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה** 7, 9-7 (קימי קפלן ונורית שטדלר עורכים, 2012). ראו עוד בפרק השלישי העוסק בהרחבה ביחסה של החברה החרדית לאנשים עם מוגבלויות.

⁸⁷ התגבשותה של החברה החרדית על מאפייניה הנוכחיים הייתה כתגובת נגד לתהליכי האמנציפציה והחילון באירופה במאה התשע עשרה ונוכח עליית התנועה הציונית כחלופה לאורח חיים יהודי שאינו מושתת באופן בלעדי על קיום המצוות. ראו מנחם פרידמן **החברה החרדית – מקורות, מגמות ותהליכים** 9, 10, 19, 20 (1991).

⁸⁸ ראו למשל גד ברזילי "אחרים בתוכנו: משפט וגבולות פוליטיים לקהילה החרדית" **עיוני משפט** כז 587 (2003).
⁸⁹ ראו למשל Adam B. Cohen & Peter C. Hill, *Religion as culture: Religious Individualism and Collectivism among American Catholics, Jews and Protestants*, 75 J. PERSONALITY 709 (2007) (להלן: Cohen & Hill).

⁹⁰ במונח "מקורות תורניים" הכוונה בעיקר למקורות ההלכתיים: "חובות מוסריות המה לפעמים גוף אחד עם פסקי ההלכה, וההלכה היא המכרעת את האסור ואת המותר של תורת המוסר". זו תפיסתו של הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון אי"ש (1878-1953), דמות רבנית מרכזית בעת התבססות החרדיות בישראל בתקופת קום המדינה. החזון אי"ש ראה במקורות ההלכתיים בסיס לכל קיום יהודי. ראו בספרו **אמונה וביטחון**, פרק ג, סעיף א, עמ' יט.

⁹¹ סיון, לעיל ה"ש 15. ההלכה היהודית מתווה גם את הדרך לציית לחוק המדינתי אשר לא נקבע על פי ההלכה. למשל, לפי הלכת "דינא דמלכותא דינא" יש לציית לדיני המלך (השלטון) במקום. בבלי, בבא קמא קיג, ע"א וגם בבלי, נדרים כח, ע"א. נוסף על כך, קיים איסור על חילול שם שמיים שעשוי להיגרם אם אדם שומר מצוות ייתפס בעבירה על החוק: יהיו אנשים שיאמרו כי בשל היותו ירא שמיים – האדם אינו שומר חוק, ואמירה זו מבזה את כבוד האלוקים. בהקשר המוסרי נקט הכלל התלמודי (בבלי, סנהדרין נט, ע"א): "ליכא מידעם (אין דבר) שלישראל שרי (מותר) ולנכרי אסור". כלומר, אדם יהודי אמור לנקוט נורמות מוסריות גבוהות יותר מאומות העולם שבתוכן שרוי, גם אם אינן מחויבות להלכה, כדי שיהודי לא ייתפס כפחות מוסרי. יצוין כי חוקי המדינה נתפסים באופן שונה בין המגזרים השונים בקהילה החרדית וקיימות קבוצות קיצוניות שאינן מכירות כלל בחוקי המדינה.

⁹² קימי קפלן ונורית שטדלר "תמורות במנהיגות החרדית בישראל ובמקורות סמכותה" **מנהיגות וסמכות בחברה החרדית בישראל: אתגרים וחלופות** 9 (קימי קפלן ונורית שטדלר עורכים, 2009) (להלן: קפלן ושטדלר).

שעשויות להתפרש כפוגעות ושליליות.⁹³ ההכרעות ההלכתיות שואבות ממקורות אלו. הרב הפוסק את ההלכה, נעזר בהיקש מתוך המקור עצמו אל הסוגיה שהוגשה בפניו על שלל נסיבותיה, ככל שאלו מצויות בידיעתו של רב. התוצאה תלויה, אם כן, גם בנסיבות החיצוניות לשאלה, כמו שינויים טכנולוגיים וחברתיים, מאפייניו הייחודיים של השואל ועמדותיו של הרב בסוגיה הנשאלת.

בתקופת התלמוד קיים עיסוק באנשים עם מוגבלויות, בהגדרתם ובדרכי הטיפול בהם – בעיקר על מנת לקבוע אם האדם מחויב במצוות אם לאו, היות ו"חרש שוטה וקטן פטורים מהמצוות".⁹⁴ הרבנים היו אלו שהגדירו את החריגות ואת גבולותיה, על מנת לבחון אם אדם חייב במצוות או לא, ובדקו האם הוא כשיר להינשא, לתת גט, להוציא את האחרים לידי חובה בקיום מצוות מסוימות ועוד. חז"ל תיארו התנהגויות שונות המאפיינות את השוטה הפטור מן המצוות. תיאור התנהגותי זה הוא כלי בידי קובעי ההלכה למקם את הסטטוס של אדם שעל אודותיו נערך בירור: "נתנו רבנן: איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה, והלך בבית הקברות, והמקרע את כסותו. איתמר, רב הונא אמר: עד שיהו כולן בבת אחת. רבי יוחנן אמר: אפילו באחת מהן".⁹⁵

לאבחון יכולת שכלית נעזרו בשאלות הדורשות הבחנה וחשיבה כמו יכולת להבחין בין אבן לאגוז: "צרור וזורקו, אגוז ונוטלו"⁹⁶ או הבנה בהתאמת פרי לעונה "ויש אומרים דבודקין אותו על ידי פירות שאינם נמצאים אלא בקיץ ושואלין אותו בימות החורף".⁹⁷ בתקופה קדומה זו לא הוכרו עדיין כלי האבחון הקיימים כיום, כמובן, ולפיכך תוארו התנהגויות שיש בהן כדי לסווג את רמת המוגבלות של האדם. הרבנים – שבתקופת התלמוד כונו אמוראים – הגדירו את הקריטריונים בהתאם לכלים שהיו בתקופתם.

התפתחות אפשרויות הטיפול השונות ופיתוחים טכנולוגיים שפיצו על לקות חושית בעידן המודרני, אתגרו את ההלכה. דוגמה לכך ניתן לראות ביחס לחירשות. בעוד שבעבר חירש היה פטור מן המצוות, הרי שלאור השינויים הטכנולוגיים המאפשרים כיום לחירשים לשמוע באופן חלקי, ניתן לזהות שתי גישות מרכזיות ביחס לפטור מן המצוות. הגישה האחת היא הגישה הדוגמטית הדוגלת בטענת "גזרת הכתוב" ו"הלכה למשה מסיני", שלפיה גם אם חירש רכש כלים להתמודדות ומבין היטב את החבות במצוות – עדיין מעמדו נותר בעינו והוא פטור ממצוות. הגישה השנייה היא הגישה הפלקסבילית, הטוענת כי ההתפתחויות שאפשרו לפצות על החריגות באמצעים טכנולוגיים, כמו שתל קוכליארי, מייצרות שינוי של הטבע. בעבר החירשים היו מנותקים לחלוטין מן העולם הסובב, ולפיכך תפקודם החברתי והלימודי לקה באופן שלא ניתן לתיקון. השתל הקוכליארי, לצד אמצעים טכנולוגיים אחרים, פתחו בפני החירשים את עולם הקולות ובכך נפתח עבורם פתח להשתלבות לימודית וחברתית. כלומר, השלכותיה של החירשות השתנו, החירש כבר אינו מנותק מהסובב אותו ולפיכך לפי הגישה הפלקסבילית החירש מחויב במצוות ככל האדם.⁹⁸

⁹³ לפירוט, ראו אצל אביעד הכהן "בעזרת השם: על הלכה והכלה ועל הצורך בשינוי השיח ההלכתי ביחס לאנשים עם מוגבלות" "ואין הדעות שוות": על מעמדו של אדם עם מוגבלות שכלית והתפתחותית בעולמה של מסורת ישראל 57 (בנימין לאו עורך, 2016).

⁹⁴ משנה, ראש השנה ג, ח; משנה, בבא קמא ח, ד; בבלי, יבמות צט, ע"ב.

⁹⁵ בבלי, חגיגה ג, ע"ב.

⁹⁶ בבלי, גיטין סד, ע"ב.

⁹⁷ הגהות הרמ"א על שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קכא, סעיף ה.

⁹⁸ מלמד-כהן, לעיל ה"ש 20, בעמ' 136-138.

לצד השפעתם של הפיתוחים הטכנולוגיים על הכרעות הלכתיות, ניתן לזהות גם השפעה של שינויים חברתיים, כאשר בדרך כלל לתפיסת המוגבלות בסביבתו של האדם עם המוגבלות יש משמעות מרכזית בהכרעה ההלכתית.

מהמאה השבע עשרה ידועה סוגיה הדנה בשאלה האם ניתן למנות כשליח ציבור בתפילה אדם גידם. יש שפסקו כי הדבר הינו בבחינת זלזול בציבור, אחרים פסקו כי דווקא לתפילותיו של אדם בעל מום יש ערך מועדף בהיותו שבור לב ולפיקך מסוגל להתפלל ולהתחנך יותר מאשר אדם אחר.⁹⁹ ייתכן שניתן לזהות בכך היבט של המודל הדתי, שתואר בפרק הראשון במאמר זה, המודל המתאפיין לאנשים עם מוגבלויות בתפיסה מהותנית כמייצגים את מוגבלותם. כך נראה כי בסופו של דבר ההלכה תלויה בתפיסתו של הציבור: אם המוגבלות תגרום לקהל המתפללים לחוש אי-נוחות הרי שהאדם המוגבל לא יוכל לשמש שלוחם, ואם כלל הציבור מקבלים אותו ואת מוגבלותו בכבוד ובהערכה – יהיה האדם המוגבל שלוח ציבור ראוי.¹⁰⁰

דוגמה נוספת של השפעת ערכים חברתיים מקומיים על הפסיקה ההלכתית, היא מחלוקת ידועה שהתרחשה במחצית השנייה של המאה העשרים. המחלוקת התגלעה בין הרב משה פיינשטיין (1894-1985), ראש מתיבתא תפארת ירושלים בניו יורק ויושב ראש מועצת גדולי התורה בארצות הברית, לרב יעקב בייריש (1896-1976) רב ואב"ד "אגודת אחים" בציריך שבשווייץ, בהקשר להכנסת כלב נחייה של עיוור לבית כנסת. הרב פיינשטיין התיר זאת, ואילו הרב בייריש אסר. הרב בייריש נימק את האיסור, בין השאר, בכך שגם בכנסייה הנוצרית אין מאפשרים הכנסת כלב נחייה. סביר להניח שפסיקתו של הרב פיינשטיין הושפעה ממודלים של שוויון הזכויות אשר התגבשו בתקופה זו בארצות הברית, לעומתו הרב בייריש התגורר באירופה שבה היה מקום רב יותר לדתות השונות ולהשוואה ביניהן, ובאותה העת בשווייץ טרם התגבשה קבוצת האנשים עם המוגבלויות לתביעת שוויון זכויותיהם, מהלך שבארצות הברית כבר היה בעיצומו.¹⁰¹

סוגיה נוספת מהשנים האחרונות עוסקת בקיום מנהגי הודיה המקובלים בלידת תינוק, במקרים שבהם התינוק נולד עם מוגבלות. הרב יעקב קמנצקי (1891-1986)¹⁰² דן בשאלה האם לערוך מנהג "שלוש זכר" לתינוק עם תסמונת דאון.¹⁰³ הרב קמנצקי פסק שאין לערוך אירוע זה ואף אין לברך מזל טוב על לידת ילד זה.¹⁰⁴ בספר "תורת היולדת"¹⁰⁵ מוצג דיון בשאלה האם לברך את ברכת "שהחינו" או "הטוב והמיטיב" לאחר לידת ילד עם תסמונת דאון,¹⁰⁶ לדעת הרב יוסף שלום

⁹⁹ מגן אברהם, סימן נג, סעיף ח. "מגן אברהם" הוא פירוש לחלק "אורח חיים" בחיבור "שולחן ערוך". הפירוש מופיע בספר הבא: **ספר מגיני ארץ** (דיהרן פארט, תנ"ב).

¹⁰⁰ ראו למשל יהודה ברנדס **יהדות וזכויות אדם – בין צלם אלוהים לגוי קדוש** 320-321 (2013) (להלן: **ברנדס**).
¹⁰¹ ברנדס מעלה השערה שהפסיקה שונה גם בשל ההבדל ביחס לחיות מחמד בתקופה זו באירופה ובארצות הברית. שם, בעמ' 294-297.

¹⁰² ראש ישיבת תורה ודעת בניו יורק וחבר מועצת גדולי התורה בארצות הברית.

¹⁰³ מדובר במנהג אשכנזי שבו חוגגים הולדתו של בן בשבת שלאחר הלידה לאור השמחה המיוחדת דווקא בלידתו של בן זכר. על המנהג, משמעויותיו ומקורותיו ראו שלמה גלבד "שלוש זכר" **ישיבה** (התשס"ו) <https://goo.gl/pkk78H>.

¹⁰⁴ יעקב קמנצקי, אמת ליעקב על ארבעה חלקי הטור והשולחן ערוך, יורה דעה, סימן רס"ה, סעיף יב, ה"ש 178 (מהדורה בעריכת דניאל יהודה נוישטט, קליבלנד, התש"ס, עמ' שס"ד).

¹⁰⁵ יצחק זילברשטיין ומשה רוטשילד **תורת היולדת** פרק ל"ז, סעיף ז, הערה ט (מהדורה שנייה, התשמ"ז, עמוד רל) (להלן: **זילברשטיין ורוטשילד**).

¹⁰⁶ ברכת "שהחינו" וברכת "הטוב והמיטיב" נאמרות כאשר אדם שומע בשורה טובה ומודה לבורא עליה. ברכת "שהחינו" נאמרת עבור בשורה שטובה לאדם המקבל אותה וברכת "הטוב והמיטיב" נאמרת כשהבשורה טובה הן לו והן לאחרים. בבלי, ברכות נב, ע"ב.

אלישיב (2012-1910)¹⁰⁷ אין לברך ברכה זו, ואילו הרב חיים פנחס שיינברג (2012-1910)¹⁰⁸ תולה את אמירת הברכה בכך שההורים יחוו שמחה בהולדת התינוק למרות מומו. דעה נוספת המוזכרת בספר "תורת היולדת" היא, שאין לברך ברכת "שהחיינו", שזו ברכה המעידה על שמחה, אך יש לברך "הטוב והמיטיב", היות והולדתו של הילד מזכה את אביו בקיום מצוות "פרו ורבו"¹⁰⁹ ופוטרת את אימו מחובת חליצה,¹¹⁰ כלומר ברכה זו נאמרת כמסתבר בעיקר משום שההולדה יצרה טוב לאדם אחר, וכן נחשב שאביו הותיר שם בישראל.¹¹¹ הרב שלמה אבינר¹¹² בתשובתו משנת 2012 הורה כי יש לברך "שהחיינו", אך להוסיף גם את ברכת "דיין אמת"¹¹³ זאת בשל הרגשות המעורבים המלווים את הבשורה על לידת תינוק עם מוגבלות.¹¹⁴ הרב יצחק זילברשטיין ציין כי: "אמנם מו"ח [מורי וחמי] מרן הגרי"ש אלישיב זצוק"ל הורה לא לברך עליו, אבל גם הוא מודה שהוא מתנה גדולה והוא שם טוב להוריו".¹¹⁵ מתוך הכרעות הלכתיות אלו ניתן לראות שתפיסת העולם של ההורים ותחושותיהם ביחס למוגבלויות הן אלו שמעצבות את פסק ההלכה. משמעותה של תוצאה זו היא, ששינוי תפיסות ועמדות ביחס למוגבלויות יש בו כדי לשנות גם את פסק ההלכה בכל מקרה לגופו. נראה, אם כן, כי התייחסותם של בני הקהילה החרדית לאנשים עם מוגבלויות מושפעת, בין השאר, גם מתפיסותיהם ומהכרעותיהם של הרבנים, אך הכרעת הרב ביחס לשאלה הנשאלת תלויה במידה רבה בתפיסותיו של השואל ביחס למוגבלות, תפיסה השאובה גם מהמגמות ומהערכים מחוץ לעולם החרדי, מאנשי מקצוע וממקורות כלליים נוספים.¹¹⁶

2.3 תפיסת המוגבלויות בקהילה החרדית בישראל

כחברת מובלעת המושפעת מהסביבה ניתן להניח כי השינוי שחווה החברה הישראלית בכל הקשור לתפיסת המוגבלות משפיע על החברה החרדית. כותבים רבים מתארים שינוי חיובי ביחסה של הקהילה החרדית כלפי אנשים עם מוגבלויות, שכן בעבר, בשונה מהתקופה הנוכחית, נהגו להסתיר ילדים עם מוגבלות בקהילה החרדית ולהתבייש בהם. אמירה מסוג זה, שלפיה חל שיפור בחוויית ההסתרה והבושה, עולה בכתובים בניסוח דומה זה שנים רבות, אולם לא מוצגים נתונים אמפיריים המצביעים על היבטים שבהם אכן חל אותו שינוי, מלבד בעובדת הקמתם של מוסדות חרדיים עבור

¹⁰⁷ מגדולי פוסקי ההלכה הליטאיים בשנים האחרונות. כונה גם מר"ן ו"פוסק הדור".

¹⁰⁸ היה ראש ישיבת "תורה אור" וחבר מועצת גדולי התורה של יהדות התורה.

¹⁰⁹ המצווה הראשונה בתורה, ולפיה נדרש גבר לפעול להולדת ילדים משלו לפחות עד שנולדו לו בן ובת.

¹¹⁰ מצווה שמקורה בדברים כה 6 ולפיה אדם שמת ללא בנים, אשתו נישאת לאחד מאחיו על מנת להקים לו שם בעולם (הליך המכונה "ייבוס"). כיום לא מקובל לייבם ולפיכך כאשר אישה מתאלמנת מבעלה מבלי שהיו להם ילדים, אך יש למנוח אחים – נדרש לערוך הליך חליצה המאפשר לאישה להינשא לאחר. בישראל יש לבית דין רבני שיפוט ייחודי בעניין חליצה, מכוח ס' 5 לחוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953.

¹¹¹ זילברשטיין ורוטשילד, לעיל ה"ש 105.

¹¹² הרב שלמה אבינר משתייך לציונות הדתית, רב היישוב בית אל וראש ישיבת עטרת ירושלים.

¹¹³ עיינו בתשובתו תחת הכותרת "שהחיינו על ילדה עם מום מולד" במדור השו"ת של אתר ספריית חוה, <https://goo.gl/sZnn6Q>. פסיקה זו עוררה ביקורת ציבורית עמוקה. ראו למשל קובי נחשוני "הרב אבינר: תסמונת דאון? לברך 'דיין האמת'" **Ynet** 24.12.2012. <https://goo.gl/jK1voT>

¹¹⁴ ברכת "דיין אמת" נאמרת בשעת פטירה של אדם ונועדה לבטא את האמונה שגם אובדן הוא חלק מרצונו של הבורא המנהיג את העולם באופן הראוי. יצוין כי שילוב ברכת "הטוב והמיטיב" עם ברכת "דיין אמת" מוכרת גם כאשר נפטר ההורה ובנו מברך ברכת "דיין אמת" בשל האובדן, אך מוסיף את ברכת "הטוב והמיטיב" כאשר עקב הפטירה הוא יורש ירושה גדולה. בבלי, ברכות נב, ע"ב.

¹¹⁵ הרב יצחק זילברשטיין הוא הרב של שכונת רמת אלחנן בבני ברק ופוסק הלכה מרכזי בקהילה הליטאית (חבר מועצת גדולי התורה). דברי הרב זילברשטיין מופיעים בתוך **יתד השבוע** 295, 31 (27.10.2017). הדברים התפרסמו ב"יתד השבוע" כהשלמה לדבריו לאותו עיתון בה"ש 152 להלן.

¹¹⁶ ראו קפלן וטשדלר, לעיל ה"ש 92, בעמ' 19.

ילדים עם מוגבלויות.¹¹⁷ לטענתי, עובדה זו יכולה להיות מוסברת בצמיחה כמותית שהצדיקה הקמת מוסדות אלו. האם אכן חל שיפור, או שמא הכותבים מעתיקים מיתוס זה האחד מן האחר? בהשוואה רוחבית בין האוכלוסייה החרדית לאוכלוסייה הכללית, הממצאים שעולים אינם בהכרח עקביים. בהקשר לחוויה ההורית נמצאה תחושת צמיחה גבוהה יותר בקרב הורים חרדים לילדים עם מוגבלות שכלית התפתחותית.¹¹⁸ עוד נמצא כי האמונה, הדת והתמיכה הקהילתית משפיעות לטובה על איכות החיים המשפחתית של משפחות חרדיות המגדלות ילד עם מוגבלות.¹¹⁹ במחקרים שבחנו תפיסות של עובדי הוראה, מצא אחד המחקרים כי מורים במסגרות חרדיות התקשו לשלב ילד עם מוגבלות בכיתותיהם.¹²⁰ מחקר אחר בחן את העמדה ביחס לשילוב תלמידים עם מוגבלות בכיתות הלימוד הרגילות שבהן עתידים המורים ללמד. סטודנטיות להוראה מהקהילה החרדית הציגו עמדה חיובית יותר בהשוואה לסטודנטיות מהזרם הדתי-לאומי,¹²¹ לעומת ממצאים בקרב מורים, שבהם עלה כי נכונותם של מורים חרדים לשלב תלמידים עם מוגבלות נמוכה בהשוואה לכלל המורים.¹²² במחקר שבדק שחיקה בקרב מטפלים באנשים עם מוגבלויות נצפתה רמת שחיקה נמוכה באופן מובהק בקרב מטפלים חרדים, ממצא שהוסבר בין השאר בתחושת השליחות הדתית המלווה את המטפל באנשים עם מוגבלויות.¹²³ בבחינת ההתייחסות הקהילתית כתבו גלובמן וליפשיץ כי קיימים פערים בנכונות לקבל את השונה והן מצאו כי למוגבלויות בקהילה החרדית נלווית תדמית שלילית בהשוואה לכלל החברה בישראל.¹²⁴ לאחרונה נדונה תופעת נטישת תינוקות עם מוגבלויות בבתי חולים, בעיקר עם תסמונת דאון, על ידי משפחות חרדיות. ההורים, שההלכה אסרה עליהם להפסיק היריון באיבו, בחרו לעזוב את התינוק לאחר לידתו.¹²⁵ מנגד,

¹¹⁷ לאורך השנים ניתן לראות אמירה זו בסקירת הספרות השונה הקיימת בתחום. ראו למשל יהודה גודמן "קולות מספינת השוטם: מאבקי זהות במסגרות טיפול חרדיות" **חרדים ישראלים: השתלבות ללא טמיעה** 134 (עמנואל סיון וקימי קפלן עורכים (2003)); ליפשיץ וגלובמן "מאפקט הסטיגמה", לעיל ה"ש 13; יצחק קנדל "יחסה ועמדותיה של החברה החרדית במדינת ישראל כלפי הילד החריג" **ספר עמדות** כרך ב – וחי אחיך עמך 195 (משה רחימי עורך, התשע"א) (להלן: קנדל); רות צור **חוויותיהן של משפחות חרדיות בגידול ילד עם אוטיזם** (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן – בית הספר לחינוך, 2014); רויטל ממון "כל משפחה חרדית בגידול ילד עם אוטיזם" **נטל סובייקטיבי בקרב הורים למתמודדים עם מוגבלות נפשית מהחברה החרדית** (עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית – בית הספר לעבודה סוציאלית, 2014) (להלן: ממון **נטל סובייקטיבי**); טאוב **איכות חיים משפחתית**, לעיל ה"ש 10. הטיעון על שיפור ביחס כלפי ילדים עם מוגבלות מוצג ללא ביסוס אמפירי. מתועדת עלייה מובהקת במספר מוסדות חינוך מיוחד בזרם החרדי, אך שינוי זה אינו בהכרח מצביע על שיפור ברמת ההכלה והקבלה. ייתכן שהייתה הסתרה של מיעוט זניח מהילדים, אבל ניתן לשער כי בדרך כלל ילדים שלא נמצאו עבורם מוסדות בקהילה, למדו במסגרות רגילות ולא סרגטיביות או – אולי במקרים חמורים יותר – למדו במסגרות חינוך מחוץ לקהילה החרדית.

¹¹⁸ Iris Manor-Binyamini, *Parental Coping with Developmental Disorders in Adolescents within the Ultraorthodox Jewish Community in Israel*, 42 J. AUTISM & DEVELOPMENTAL DISORDERS 815 (2012)
¹¹⁹ Tamar Taub & Shirli Werner, *What Support Resources Contribute to Family Quality of Life among Religious and Secular Jewish Families of Children with Developmental Disability?*, 41 J. INTELL. & DEVELOPMENTAL DISABILITY 348 (2016).

¹²⁰ ליפשיץ וגלובמן "מאפקט הסטיגמה", לעיל ה"ש 13.

¹²¹ מיכל שקד **עיצוב תרבותי של הפרעה: אוטיזם בחברה החרדית בישראל** (עבודת גמר לתואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים – המחלקה לפסיכולוגיה ובית הספר לחינוך, 2001) (להלן: שקד **אוטיזם בחברה החרדית**).

¹²² רבקה גלובמן וחפציבה ליפשיץ "עמדותיהם של מורים מהמגזר החרדי כלפי שילוב תלמידים בעלי צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל" **מגמות** מג 329 (2004). בהשוואה בין מחקר זה למחקרה של שקד **אוטיזם בחברה החרדית**, שם, ייתכן כי קיים פער בין סטודנטים לעובדי הוראה בפועל הנובע מפער בין האתוס הערכי לאתגרים בעולם המציאות.

¹²³ שרה ורטהימר **נשאת ונתת באמונה: שחיקה, מחויבות לארגון ומחויבות ללקוח – בקרב מטפלים חרדים לעומת לא חרדים המטפלים באוכלוסייה עם מוגבלות שכלית התפתחותית** (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה – בית הספר לעבודה סוציאלית, 2017).

¹²⁴ ליפשיץ וגלובמן "מאפקט הסטיגמה", לעיל ה"ש 13.

¹²⁵ רבקה נריה בן שחר הסבירה מדוע רבנים מורים לנטוש ילד עם תסמונת דאון: רבנים מורים כי אסור להפסיק היריון של ילד עם תסמונת דאון, אבל סבורים כי האחריות לדאוג לילד למשך עשרות שנים היא "יותר מדי". הדברים נאמרו

פורסמה גם עשייה חברתית של זוג חרדי אשר ביקש לאמץ דווקא ילד עם תסמונת דאון, הזוג לא נימק את בחירתו כחלק ממימוש ערכיהם הדתיים, וציין דווקא את התנגדותם של בני המשפחה לתהליך זה הנובעת מתדמית שלילית ביחס למוגבלות. בתדמית זו שואפים בני זוג אלו להילחם.¹²⁶ במדד ההכללה הבוחן את ההתייחסות לאנשים עם מוגבלויות לא נמצאו הבדלים בין המגזרים השונים בתפיסת המוגבלות.¹²⁷ הממצאים, אם כן, אינם אחידים ולפיכך לא ברורים המאפיינים הייחודיים בתפיסת המוגבלויות בקהילה החרדית.

בעוד שבתחומי החיים השונים אין נתונים אחידים לגבי תפיסת המוגבלויות בקהילה החרדית הרי שנוכח שידוכי בני המשפחה אין מחלוקת על אודות השפעתה הניכרת של המוגבלות. כתברה מסורתית המשמרת הפרדה מגדרית, לתהליך השידוך משמעות ערכית לא רק כקיום חובה של הפרט אלא הוא נושא גם משמעות ציבורית של שימור הטוהר המיני והבטחת המשך קיומה המוסרי והדמוגרפי של הקהילה.¹²⁸ ערך המשפחה והפיקוח ההדוק על המיניות מחייבים התוויית נהלים ברורים על תהליך ההיכרות בין בני זוג, תהליך הכפוף לשלל הלכות וכללים כתובים ובלתי כתובים.¹²⁹ לא בכדי כינתה פלדמן את החברה החרדית "חברת המשתדכים" בשל שימת דגש כה רב על ההליך השידוכי ושימור כלליו.¹³⁰ ההורים המעוניינים להשיא את ילדיהם עם בני זוג ראויים לא חוסכים בתפילות ובמאמצים על מנת לשווקם באופן מיטבי בשוק השידוכים. פלדמן מציגה את ההשתדכות כמבוססת על צבירת הון תרבותי וחברתי שלהם נוסף המונח "הון בריאותי" בהקשר לסוגיית השידוכים, שמשמעותו היא בריאות הנפש והגוף של המועמד ובני משפחתו. כל אלו מהווים קריטריונים לכימות ערכו של המועמד בכניסתו לשוק השידוכים.¹³¹ בנתוני הסקר החברתי של הלמ"ס שפורסמו לאחרונה, נמצא כי בקרב האוכלוסייה החרדית 30.5% יסרבו לנישואי בן משפחה עם אדם מוגבל, לעומת 15.2% בלבד בכלל האוכלוסייה.¹³² המוגבלות מהווה מהמורה במעמדם השידוכי של בני המשפחה, וההון הבריאותי של אחים לאנשים עם מוגבלויות מושפע לרעה מאחאות זן.¹³³

בדקה 34: 02 בכתבה "אחד מאלף – פרק שני", ששודרה במסגרת סדרת כתבות על נטישת תינוקות עם תסמונת דאון מטעם כאן – תאגיד השידור הישראלי (6.11.2017) (להלן: "אחד מאלף") <https://goo.gl/xNv7Wb>.

¹²⁶ מדובר בזוג יוסי ורבקי בר. בסמוך לכתבת שורות אלו, פורסמה כתבת מגזין מטעם כאן – תאגיד השידור הישראלי על סיפורם. ראו "הזוג שנאבק בנטישת ילדים עם תסמונת דאון" **YouTube** (24.8.2017) <https://goo.gl/WSnBup>.

¹²⁷ אקיי"ם **מדד ההכללה (Inclusion) של אנשים עם מוגבלות שכלית בחברה הישראלית** 15, 17 (2013) <https://goo.gl/u6ZH4R>. מדדי ההכללה מתקיימים מדי שנה, אך רק בשנה זו פורסמו המאפיינים הדמוגרפיים הדתיים של המשיבים.

¹²⁸ ראו סימה זלצברג "שידוכין וגנטיקה: על בדיקות גנטיות טרום-שידוכיות בחברה החרדית" **חקר החברה החרדית** 2, 24 (2014).

¹²⁹ להלכות וכללים רבים, כולל הפניות למגוון מקורות בנושא השידוך לשלבי השונים, ראו יוחנן רפאלי **קונטרס יבוא עזרי – מדריך מעשי ייחודי לשידוכים על כל שלביהם** (התשס"ח).

¹³⁰ נטע פלדמן **הון בריאותי ומדיקולטורזציה ב'חברת המשתדכים' החרדית** (עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למדעי הרוח, 2015) (להלן: פלדמן **הון בריאותי**).

¹³¹ שם.

¹³² הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **הסקר החברתי 2014**, 133 (לוח 38), 187 (2016). ייתכן כי הפער אינו מושפע רק מדעות קדומות ביחס למוגבלות, אלא גם כתוצאה ממעורבותם של בני משפחה בהליך השידוך החרדי. השאלה שנשאלה הייתה "אם בן משפחה קרובה שלך היה מתחתן עם אדם השייך לאחת מהקבוצות הבאות, האם היית מקבל זאת?" (שאלה 10.490) וניתן להניח שבחברה הכללית, שבה אמירת בני המשפחה האחרים מלכתחילה אינה בעלת משקל כה רב – ייתכן שיקל עליהם לקבל את עובדת הנישואים הללו. ניתן לראות כי המשיבים שהגדירו עצמם חרדים ביטאו קבלה נמוכה במיוחד גם לגבי נישואים עם בן עדה או דת אחרת.

¹³³ ראו קנדל, לעיל ה"ש 117; פלדמן **הון בריאותי**, לעיל ה"ש 130.

מן הדברים עולה כי, המקורות התורניים רואים את המוגבלות כחלק בלתי נפרד מהגיוון האנושי, ההתייחסות ההלכתית לאותה שונות מושפעת מתפיסות העולם של החברה הסובבת מבחינת תקופה ומקום. מצופה אם כך היה לראות שינויים בקהילה החרדית בהכלה ובתפיסה שוויונית של אנשים עם מוגבלויות ברוח השיח הליברלי בעולם המערבי. אך תהליכי השינוי בקהילה החרדית מתרחשים באיטיות יחסית ואין ממצאים אמפיריים המצביעים על שינוי לאורך זמן. בתחום השידוכים יש תמימות דעים בין הכותבים השונים לגבי תפיסת המוגבלויות – על מנת להגשים את הערך התרבותי של שלמות ובריאות הדורות הבאים – ילדים עם מוגבלויות עשויים לפגוע ב"הון השידוכי" של אחיהם. מסיבה זו ניתן לזהות ניסיונות להסתיר את המוגבלות על מנת למנוע את הפגיעה בשידוכי בני המשפחה. יחסה של הקהילה החרדית לאנשים עם מוגבלויות, אם כן, הינו יחס דואלי. מן הצד האחד – הסיוע לחלש והאחריות הקהילתית הינם חלק בלתי נפרד מהאתוס הדתי שלפיו פועלת הקהילה החרדית, מן הצד האחר – הקודים החברתיים הקהילתיים עדיין מייצרים חשדנות ביחס למשפחות המגדלות אדם עם מוגבלות ומעצבים את חוויית הנטל שחוות משפחות אלו.¹³⁴

ג. מודל שיח המוגבלויות בחברה החרדית בישראל

כאשר נבחנת תפיסת העולם של הקהילה החרדית ביחס לפרטים שבתוכה, לא די באיתור מקורות החובה המוסרית, אלא יש לאתר את הכללים המכוונים לקיום חברתי הדדי, כללים המשפיעים על חברי הקהילה מעצם השתייכותם אליה. מטרת פרק זה היא לאתר את מקומם של המודלים השונים של המוגבלות בקהילה החרדית. מתוך המודלים הללו המעצבים את הגישה לאנשים עם מוגבלויות בקהילה, ניתן לזהות כמה דפוסים שונים. בסיום הפרק יוצג המודל הדיסמודרניסטי ככזה שעקרונותיו עשויים לעלות בקנה אחד הן עם מודל שוויון הזכויות והן עם ערכי הקהילה החרדית ולפיכך ראוי לבחון את הדרך להטמיעו. טמון בו פוטנציאל להבנות שיח ההולם את הקהילה, שיח רגיש תרבות המעצים את האנשים עם המוגבלויות, ובסופו של יום – עשוי לתרום לשיפור בתדמיתם.

קשת התפיסות הקיימות בקהילה החרדית ביחס לאנשים עם מוגבלויות תודגם באמצעות כלי ניתוח טקסט (content analysis).¹³⁵ יוצג מאמר מתוך העיתון הקהילתי "יתד נאמן" וכן טקסטים שנכתבו על ידי נשים צעירות מן הקהילה החרדית. נוסף על כך, במטרה ללמוד על תפיסות כאלו ואחרות ביחס לאנשים עם מוגבלויות בקהילה החרדית, ביקשתי מקבוצה של כשלושים נשים חרדיות צעירות, במסגרת מפגש לימודי שעסק בתחום המוגבלות,¹³⁶ לכתוב סיטואציות או מחשבות הזכורות להן במגען עם אנשים עם מוגבלויות. הטקסטים נותחו וקודדו בהתאם למודלים השונים של המוגבלות. ניתוח הרמנויטי של הטקסטים מבחינה מבנית ופרשנית מאפשר להעמיק, באמצעות הקשבה זהירה ואיתור משמעויות בכתוב, בחקר האובייקטיבי והסובייקטיבי של תפיסותיהן של הכותבות.¹³⁷ כלי ניתוח מרכזי שהשתמשתי בו הוא מנגנון הברירה המוצע על ידי גבריאלה ספקטור

¹³⁴ המונח חוויית הנטל נגזר מכתביה של רויטל ממון, ממון **נטל סובייקטיבי**, לעיל ה"ש 117.

¹³⁵ Steve Stemler, *An Overview of Content Analysis*, 7 PRAC. ASSESSMENT, RES. & EVALUATION (2001), <https://goo.gl/Fo9ZLh>

¹³⁶ המפגש התקיים בחודש נובמבר 2016.

¹³⁷ השו"ת דרגיש ונעמה צבר-בן יהושע "הרמנויטיקה והחקירה ההרמנויטית" **מסורות וזרמים במחקר האיכותני** 66 (נעמה צבר בן יהושע עורכת, 2016).

מרזל. במנגנון זה מזוהה ה-EP (End Point) של הסיפור – התכלית, הטענה או המסר המרכזי שמבקש המרואיין להעביר, תוך התחשבותו במסגרת המאקרו, המיקרו והקהל המאזין לסיפור.¹³⁸ באמצעות מקורות אלו ניתן ללמוד על קיומן של תפיסות מגוונות ביחס למוגבלות ההולמות את המודלים שיוצגו בפרק זה.

3.1. המודל הדתי ומקומו בקהילה החרדית בת ימינו

המודל הדתי מאופיין בתפיסה מהותנית של אנשים עם מוגבלויות כמקור קדושה או לחלופין כעונש וקללה. בשונה מהמתואר ביחס לדתות הקדומות, המוגבלות ביהדות לא בהכרח נתפסה כזהות מהותנית ולא נוצר מיתוס סביב האדם המוגבל. המוגבלות מתוארת במקומות שונים כפונקציונלית וכחלק בלתי נפרד מהקיום האנושי. לדוגמה, חושים בן דן שהיה בנו היחיד של דן בן יעקב, היה חירש וחירשותו מנעה את ביזיון גופתו של יעקב;¹³⁹ משה רבנו שהיה כבד פה וכבד לשון, ואהרן אחיו נקרא לדבר עם פרעה במקומו;¹⁴⁰ מומו של אהוד בן גרא, אחד המנהיגים בתקופת השופטים, סייע לו במלחמתו עם עגלון מלך מואב;¹⁴¹ שגעונו של דוד המלך הצילו מאכיש מלך גת;¹⁴² בתקופת התלמוד ידוע רבי יוסף שהיה עיוור ובחן את הסוגיה אם עיוור פטור מהמצוות ומה הנפקות לגבי שכר קיום המצוות;¹⁴³ וכן רב ששת שחי בתקופה זו, היה עיוור והוכיח את יכולתו להתעלות על מגבלתו אל מול הצדוקים שלעגו לו על עיוורו.¹⁴⁴

לצד דוגמאות אלו, קיימות דוגמאות אחרות שמהן ניתן ללמוד כי היה מקום גם למודל הדתי התופס את המוגבל כזהות מהותנית. השלמות השכלית זוכה ליחס של הערצה כבר במקורות הקדומים, לדוגמה אחד הניסים במתן תורה היה בכך שעיוורים וחירשים נרפאו ממוגבלויותיהם.¹⁴⁵ מוגבלות שכלית נתפסה כשלילית: "בן חכם ישמח אב ובן כסיל תוגת אמו".¹⁴⁶ כמו כן כהן בעל מום היה מנוע מעבודה בבית המקדש.¹⁴⁷ בקרב בני הקהילה עצמה רבים רואים את המוגבלות כעונש משמיים.¹⁴⁸ למרות ערך שלמות הגוף הקיים ביהדות – אין תיעוד על לגיטימציה שניתנה לפגיעה באנשים עם מוגבלויות ביהדות לדורותיה,¹⁴⁹ אך קיימים מקורות שונים שלפיהם מוגבלות נתפסה כמעידה על קיומו של פגם פנימי וחטא עתידי של האדם הנולד עם מוגבלות,¹⁵⁰ או כתוצאה מחטאי הוריו בעת קיום יחסי המין.¹⁵¹ במכתב שהתפרסם לאחרונה, כתב הרב יצחק זילברשטיין כי תינוק

¹³⁸ על טקסט הנגזר מהקהל והנסיבות ראו גבריאלה ספקטור-מרזל "מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית" **ניתוח נתונים במחקר איכותני** 63 (לאה קסן ומיכל קרומר-נבו עורכות, 2010) (להלן: ספקטור-מרזל).

¹³⁹ בבלי, סוטה יג, ע"א.

¹⁴⁰ שמות ד 18-10.

¹⁴¹ שופטים ג 25-16.

¹⁴² שמואל א, כא 11.

¹⁴³ בבלי, בבא קמא פז, ע"א.

¹⁴⁴ בבלי, ברכות נח, ע"א.

¹⁴⁵ מדרש במדבר רבה ז, פסי א, ע"ג.

¹⁴⁶ משלי י 1.

¹⁴⁷ ויקרא כא 17-23.

¹⁴⁸ קנדל, לעיל ה"ש 117; ממן **נטל סובייקטיבי**, לעיל ה"ש 117.

¹⁴⁹ ראו אביעד הכהן "כאשר ימשש העור באפלה: על העיוורון ועל היחס לאנשים עם מוגבלות" **פרשת השבוע** 264 (פרשת כי תבא, התשס"ו).

¹⁵⁰ סדר אליהו זוטא (מכונה גם "תנא דבי אליהו"), פרק ג: "ואין עיניהם של בני אדם כיהות בחצי ימיהם, אלא מתוך דרכיהם. ואין בני אדם מיטמאים בנגעים, אלא מתוך דרכיהם".

¹⁵¹ בבלי, נדרים כ, ע"א.

בעל מום נולד כדי לתקן עוונות מגלגולו הקודם, והנשמה היא זו שביקשה לרדת לעולם עם מום. אותו תינוק נופל בחלקם של הוריו שכן בכך עשוי לפטרם מעונש מוות לו נגזר עליהם, ובו בזמן אף לפטור עצמו ממיתה או מייסורים שבהם חויב בשל חטאים מגלגולו הקודם: "כשהקב"ה [הקדוש ברוך הוא] אוהב אדם אחד ואותו אדם חייב מיתה ר"ל [רחמנא לצלן = הרחמן יצילנו] נותן לו בן שחייב מיתה או ייסורים קשים מחמת קלקולו הראשון, בצערו מתכפר עליו האב ונתקן גם הבן בזה".¹⁵²

המודל הדתי מציג גם גישה נגדית המייחסת קדושה לאנשים עם מוגבלויות. ביהדות ניתן לראות ייחוס כוחות נבואה מיוחדים לאנשים עם מוגבלויות,¹⁵³ לתפיסה זו נראה כי ישנה עדנה בשנים האחרונות בקהילה החרדית. לדוגמה, הרב יצחק זילברשטיין תיאר כיצד גדולי ישראל כמו מלוא קומתם בפני ילד עם תסמונת דאון בשל היותו נשמה טהורה.¹⁵⁴ כך כתב הרב אברהם ויינפלד בספרו "לב אברהם": "כמה גדולה וטהורה היא הנשמה של אדם שוטה הנמצא בעולם ללא צורך, כי אם להשלמת ולתיקון נשמתו, וכמה גדולה הזכות של ההורים שנולד להם בן כזה".¹⁵⁵ במקור נוסף מהתקופה הנוכחית, נכתב כי גידול ילד עם מוגבלות, הוא כפרה על חטאי כלל ישראל, כפרה המאפשרת קירוב הגאולה השלמה לכלל ישראל.¹⁵⁶ לפני שנים אחדות רווחו ניסיונות בקרב אנשים מתוך הקהילה החרדית, לראות באנשים עם מוגבלויות כמעבירי מסר מטה-פיזי של ערכי היהדות והתשובה באמצעות תקשורת תומכת.¹⁵⁷ במחקר שבוצע בקרב נשות מקצוע חרדיות, נראה כי אלו הושפעו מגישה זו, ובריאיין עימן ביקשו להנחיל את התודעה שלפיה הילד האוטיסט הוא גלגול נשמות, טהור וצדיק ואפילו כסוכן תרבותי ושומר סף של ערכי התרבות.¹⁵⁸ אך ניסיונות אלו לא זכו לגיבוי מפוסקי ההלכה המרכזיים שהביעו התנגדות לשימוש באנשים עם מוגבלויות לצורך מטרה

זן.¹⁵⁹

ניתן אם כן לזהות דפוסים מתוך המודל הדתי בקהילה החרדית, אך אלו אינם חד-משמעיים. מאפיינים אלו ממקמים את האנשים עם המוגבלויות כדמויות פסיביות – מקור קדושה

¹⁵² דברי הרב זילברשטיין מופיעים בתוך **יתד השבוע** 29 294 (20.10.2017). ראו גם לעיל ה"ש 115. דברים דומים לאלו מופיעים גם בתוך **זילברשטיין ורוטשילד**, לעיל ה"ש 105, בעמ' רלב: "כך כשאדם חייב, נותן לו בן שחייב מיתה, או ייסורים קשים מחמת גלגולו הראשון, שבצערו מתכפר עליו האב, ונתקן גם הבן בזה". דברי הרב זילברשטיין כאן נאמרו בתגובה לנטישת תינוקות עם מוגבלויות (למשל, תינוקות עם תסמונת דאון) בבית החולים לאחר לידתם. הרב זילברשטיין חיווה דעתו כי "הורים המשאירים ילד בעל מום בבית החולים – בועטים במתנה שהקב"ה שלח להם". נוסף על כך, לפי הרב זילברשטיין, הותרת התינוק בבית חולים עשויה למנוע אפשרות לאשפז תינוק אחר וכך לסכן את חייו של תינוק הזקוק לאשפוז. עם זאת, הרב זילברשטיין תיאר שיחה שניהל עם הרב יוסף שלום אלישיב בנושא, ובה טען הרב אלישיב כי הפקרת תינוק עם מוגבלות, בשונה מהפקרת ילד ללא מוגבלות, אינה נחשבת כנובעת מאכזריות אלא מתוך קושי לטפל בתינוק בעל המוגבלות. לפיכך, לדעת הרב אלישיב, אסור לבייש הורים שנשאו תינוק בעל מוגבלות, בגין נטישת תינוק זה.

¹⁵³ בבלי, בבא בתרא יב, ע"ב.

¹⁵⁴ הרב זילברשטיין ייחס סיפור זה לחזון אי"ש, מנהיג מרכזי של הקהילה הליטאית בתקופת קום המדינה. ראו יצחק זילברשטיין **שיעורי תורה לרופאים** חלק רביעי, סימן רכ"ט.

¹⁵⁵ אברהם ויינפלד, שו"ת לב אברהם, סימן יא.

¹⁵⁶ ראו **זילברשטיין ורוטשילד**, לעיל ה"ש 105, בעמ' רלב.

¹⁵⁷ שיטות תקשורת מתקדמות המסייעות לאנשים עם מוגבלויות בתחום המילולי לבטא את מחשבותיהם ורצונותיהם. במאמר זה אתייחס ללוח תקשורת המבוסס על אותיות, שקדם לאביזרים מתקדמים יותר הנפוצים כיום. במשך שנים אחדות השתמשו גורמים מתוך הקהילה החרדית בתקשורת תומכת, והציגו מסרים של חיזוק ערכי באמצעות תקשורת עם אנשים עם אוטיזם, מוגבלות שכלית התפתחותית ועוד. ראו שקד **אוטיזם בחברה החרדית**, לעיל ה"ש 121; "מהו תקשור עם אוטיסטים" **עולם היהדות והקבלה** <https://goo.gl/KERt78>.

¹⁵⁸ ראו שקד **אוטיזם בחברה החרדית**, לעיל ה"ש 121.

¹⁵⁹ ראו למשל אברהם שטיינברג "תקשורת מסייעת עם ילדים אוטיסטים או מפגרים" **אסיא** טו 9 (התשנ"ז).

או עונש ופגם. המשותף לתפיסות אלו הוא מקומו של האדם המוגבל כפסיבי שגורלו נקבע על ידי זולתו.

3.2. מודל הצדקה – תמיכה באדם עם מוגבלות באמצעות מצוות הצדקה בקהילה החרדית

המודל הרווח בהתייחסות לאנשים עם מוגבלויות בחברה החרדית הוא מודל הצדקה. הציבור החרדי במדינת ישראל נוטה לתרום ולהתנדב באחוזים גבוהים בהשוואה לכלל האוכלוסייה,¹⁶⁰ כמסתבר, בשל תפיסת הקולקטיב המצויה בקהילה זו הבאה לידי ביטוי במחויבות הדדית.¹⁶¹ ההתנדבות בחברה החרדית נתפסת כנורמה מקובלת הנובעת מעולם הערכים ומתפיסת העולם הדתית של הפרט.¹⁶² בניתוח אופי ההתנדבות, קשה לדעת כמה ממנה מכוון לאנשים עם מוגבלויות, זאת משום שעל פי נתוני הלמ"ס¹⁶³ ההתנדבות בקהילה החרדית נוטה להיות באופן פרטי יותר מאשר דרך ארגון מוסדר בהשוואה לקבוצה החילונית,¹⁶⁴ ואף מקרב החרדים המתנדבים דרך ארגונים, הסקר אינו מציג פילוח כמה מהם מועסקים בסיוע לאנשים עם מוגבלויות.¹⁶⁵ הגם שאין נתונים לגבי תחומי ההתנדבות המועדפים, מעידים קיומם של ארגונים רבים המציעים סיוע לאנשים עם מוגבלויות, סיוע המבוסס על פעילות התנדבותית מקרב הקהילה.¹⁶⁶ רחלי שולשטיין רואה ביישומו של מודל הצדקה על פי ההלכה יישום של עקרונות המודל החברתי.¹⁶⁷ לטענתה, מודל הצדקה אינו בהכרח מייצר חוויה של ריבוד חברתי, פטרונות או דיכוי, היות וכאשר הצדקה היא מילוי חובה דתית או אחרת, החלה על הנותן כמו גם על המקבל, הרי שהמקבל הוא זה המעניק לנותן את האפשרות להגשמה ולמימוש הנתינה שלו, מציאות שיש בה כדי לייצר יחסי גומלין של הדדיות. כחלק ממצוות הצדקה מצופה מהנותן לראות עצמו כשווה ערך למקבל¹⁶⁸ ולשמוע את קולו

¹⁶⁰ שיעור העוסקים בפעילות התנדבותית באוכלוסייה החרדית (38.6%) גבוה במידה רבה משאר הקבוצות באוכלוסייה: דתיים שאינם חרדים (32.9%), מסורתיים (22%) וחילונים (19.9%). הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **הסקר החברתי 2015**, 108 (2017). לממצאים דומים הגיעו ניצה (קלינר) קסיר, חדוה לויץ ואסף צחור-שי. במחקר זה עלתה השערה שלפיה הפערים נוצרים לא רק בשל פערי ההתנדבות בפועל בין חרדים לחילונים, אלא גם בתפיסת מושג ההתנדבות. עשייה לטובת מכר או בן משפחה נתפסת בקהילה החרדית כהתנדבות, בעוד שהנשאל החילוני יתייחס להתנדבות כפעילות המתבצעת במסגרת ארגונית התנדבות פורמלית. ניצה (קלינר) קסיר, חדוה לויץ ואסף צחור-שי **מתנדבים בחברה החרדית – תפיסת ההתנדבות, היקפה ודפוסייה** (המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2017) <https://goo.gl/gLy6J8> (להלן: **קלינר) קסיר, לויץ וצחור-שי**).

¹⁶¹ Cohen & Hill, לעיל ה"ש 89.

¹⁶² ראו אסף מלחי **התנדבות ושירות צבאי במגזר החרדי 5** (מינהל מחקר וכלכלה – משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה, 2009) <https://goo.gl/rK4zwy>.

¹⁶³ מקרב המתנדבים בקהילה החרדית, 21.6% מתנדבים דרך ארגון, 51.9% מתנדבים באופן פרטי ו-26.6% מתנדבים דרך ארגון וגם באופן פרטי. לעומת זאת, מבין המתנדבים שהגדירו את עצמם "לא דתיים" או "חילונים", 51.5% מתנדבים דרך ארגון, 35.2% מתנדבים באופן פרטי ו-13.3% מתנדבים דרך ארגון וגם באופן פרטי. ראו הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה **הסקר החברתי 2014**, 98 (2016).

¹⁶⁴ הסקר כלל גם נתונים לגבי אנשים שהגדירו את עצמם "דתיים" ו"מסורתיים". קיים רצף ליניארי בין הקבוצות במרבית התחומים שנבדקו בהקשר להתנדבות. לפיכך הושוותה הקהילה החרדית בהשוואה לקבוצה הקיצונית לה – החילונית.

¹⁶⁵ על תחום ההתנדבות נשאלו רק המתנדבים שהתנדבו במסגרת ארגון. התחומים שהוצעו היו "עזרה לנזקקים", "חינוך ותרבות" או "אחר".

¹⁶⁶ **קלינר) קסיר, לויץ וצחור-שי**, לעיל ה"ש 160. ארגון "עזר מציון" הוא ארגון חרדי המסייע לאנשים עם מוגבלויות בחברה הישראלית. לדוגמה, הארגון כולל אגף לבריאות הנפש ומסייע בהשאלת ציוד רפואי ושיקומי עבור אנשים המוגבלים בתנועתם. עיינו באתר הארגון בכתובת www.ami.org.il.

¹⁶⁷ רחלי שולשטיין "עקרונות לאחריות חברתית לרווחת אנשים עם מוגבלות לאור מצוות הצדקה" **צהר** מ 219 (התשע"ו) (להלן: שולשטיין).

¹⁶⁸ פירוש רש"י הירש לביטוי "ידו עמך": "עד כה היה שווה עמך בידו הפועלת". פירוש רש"י הירש לוי, כה 5 (חמישה חומשי תורה עם פירוש רש"י הירש, התשל"ח, עמ' תסז).

והעדפותיו.¹⁶⁹ שולשטיין מציגה מודל צדקה שיש בו ממד מכבד יותר ודכאני פחות המטשטש את הריבוד בין הנותן למקבל, אך חרף זאת לא ניתן להתעלם מקיומה של היררכיה בין נותן למקבל, כל עוד הנותן הוא זה המעצב את ההתייחסות הראויה כפי שהוא רואה אותה. למודל הצדקה ניתן לראות עדויות רבות בשיח החרדי. לאחרונה, בתקופת מאבק הנכים בקיץ 2017, פורסם בעיתון קהילתי מרכזי – "יתד נאמן" – מאמר מערכת שדן במאבק ונכתב בו כדלקמן:

המוסד היחידי שיוכל להביא לתקון החברה הוא הצדק הא-לוקי. נכון, לנכים "לא מגיע!" מוגבלותו של אדם, איננה זכות תביעה. אף אחד לא "חייב" להם. ובכל זאת לא ניתן להם חלילה להתבוסס במגבלותיהם ולא ניתן להם לשקוע במצוקתם הכאובה והמגבילה יש הכרח לשים תחבושת מרככת, שתקל על מעמסת יומם. יש לנסות ולרפד עד כמה שניתן, את קשייהם ומכאובם. לא בגלל ש"מגיע להם", אלא בגלל שזו חובה המוטלת עלי לעזור להם. זו לא הזכות שלהם. זו החובה שלי. נפלה בחלקי הזכות להושיט יד ואני חייב לעשות זאת.¹⁷⁰

בטקסט זה ניתן לראות דוגמה לגישה הרואה עליונות של מודל הצדקה על פני שיח הזכויות, כותב השורות כלל אינו רואה מקום לשיח זה, ולמעשה העצמת ביטויי הטרנדזיה "קשייהם", "מכאובם", "מעמסת יומם" הם אלו שנועדו להציג את גורמי התגייסותם של בני הקהילה לעזרת אנשים עם מוגבלויות כ"תחבושת מרככת".¹⁷¹

3.3. המודל הרפואי בקהילה החרדית

זולה כותב כי התפתחות המדיקליזציה כמוסד חברתי דחק את רגלי הדת והעניק לגורמי המדע והרפואה כוח שליטה בחברה.¹⁷² אך לא כך בהכרח ביהדות המסורתית. במקורות הקדומים מובאת עמדה אמביוולנטית לגבי המערכת הרפואית. ניתן, לדוגמה, למצוא אמירה מסוג: "טוב שברופאים לגיהינום"¹⁷³ לצד איסור מגורים בעיר שאין בה רופא.¹⁷⁴ הקהילה החרדית בישראל מכירה בדרך כלל בהתפתחויות מדע הרפואה ובני הקהילה מגלים נכונות להשקיע משאבים כספיים רבים בתחום זה.¹⁷⁵ סיון תיאר את המערכת הרפואית כתוצר של מדע שאינו מוערך בקהילה החרדית בפני עצמו, אך השירותים הרפואיים זוכים להכרה. סיון מצטט את דברי הרב קנייבסקי: "אנו בגלות בין רופאים" כלומר, קבלה בדיעבד את המציאות שלפיה נדרשים לסמכויות מדעיות.¹⁷⁶

¹⁶⁹ רש"י פירש את הביטוי "די מחסורו אשר יחסר לוי": "אפילו סוס לרכב עליו ועבד לרוץ לפניו". כלומר, יש להקשיב לצרכיו של העני הנזקק ולתת את הדעת להשלימם בהתאם למה שרואה אותם העני. פירוש רש"י לדב' טו 8 (מקראות גדולות – חמישה חומשי תורה – דברים, התשנ"ה, עמ' ש).

¹⁷⁰ "כתב תביעה!" יתד נאמן (י"ד באלול, התשע"ז). המאמר חתום בראשי התיבות י.נ. (יתד נאמן), והוא מאמר מערכת.

¹⁷¹ חשוב לציין כי תפיסה זו אינה נחלת הקהילה החרדית בלבד. מאמר ברוח זו פורסם לאחרונה גם במאמר שפונה למגזר הכללי. ראו יהודה יפרח "השחתה מוסרית: נכים, אל תקחו צדקה בכוח" מעריב 25.9.2017. <https://goo.gl/ziwde5>

¹⁷² Zola, לעיל ה"ש 34.

¹⁷³ בבלי, קידושין פב, ע"א.

¹⁷⁴ הרמב"ם, ספר הלכות דעות, פרק רביעי, הלכה כ"ג.

¹⁷⁵ ניצה קלינר (קסיר) ודמיטרי רומנוב *העיקר/היקר הבריאות – ביטוחי בריאות והוצאות על בריאות בחברה החרדית* (המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2017) <https://goo.gl/xefJDR>

¹⁷⁶ סיון, לעיל ה"ש 15.

המודל הרפואי של המוגבלות רואה את מקור הבעיה בלקות של הפרט ובשוני בינו לבין החברה הנורמטיבית, מה שמעצב את תדמיתו של הפרט כשונה מהמודל ה"נורמלי". כמו ביתר תחומי הרפואה, גם בתחום המוגבלות, מעניקה הקהילה החרדית מקום משמעותי לאנשי מקצוע מתחומי הרפואה.¹⁷⁷ ניתן לזהות נקודות דמיון בין המודל הרפואי לסמכות הדתית בהיותו פטרוני ומבוסס על ידע השמור ליחידים. נקודות השקה בין רופאים לרבנים קיימות גם בקבלת החלטות הנוגעות למוגבלות. כאשר הורים בחרו שלא לגדל את ילדם עם המוגבלות, חרדים ייחסו זאת להמלצות הרופאים,¹⁷⁸ ואילו אנשים שאינם חרדים ייחסו את הנטישה להנחייתם של רבנים.¹⁷⁹ ייתכן כי אותן נקודות השקה מביאות לכך שהדפוסים השאובים מהמודל הרפואי תופסים מקום נכבד בשיח המוגבלויות בקהילה החרדית, וכך נשמרת תדמית שלילית ופטרונית ביחס לאנשים עם מוגבלויות. מניתוח טקסטים שנכתבו על ידי נשים חרדיות נצפו גישות שונים ביחס למוגבלויות. המודל הרפואי מופיע בטקסט שכתבה נעמי,¹⁸⁰ המתכתב עם תפיסה הנגזרת מן המודל הרפואי, כאשר התייג של בת שיחתה, אישה עם מוגבלות, עשוי היה, להשערתה, לפגוע בהתקשרות שנוצרה ביניהן:

יצא לי לפגוש אישה בעלת תסמונת אספרגר והיא התחילה להתייעץ אתי בנושא התזונה, כשהיא גמרה לדבר חשבתי שדווקא זה היה לי נחמד שהיא התייעצה אתי [...] (אולי כי מראש לא ידעתי שיש לה תסמונת אספרגר).

נעמי מתארת תקשורת שנוצרה בינה לבין אישה עם מוגבלות, ומעלה השערה שהעובדה שלא ידעה על המוגבלות סייעה לה לראות את החוויה בעין חיובית. כמו נעמי, גם שולמית ציינה הסתייגות הנובעת מדעות קדומות שליליות:

לאח שלי יש ילד בכתה שמגיע לחלק מהזמן, שיש לו בעיה, שרק הראש שלו גדל והגוף נשאר בגודל של תינוק. משתדלים לשלב אותו בפעילויות וכו' הילדים (אח שלי) קצת קשה להם לקבל זאת מבחינה רגשית, אבל כיום אני לא כ"כ מעודכנת מה קורה. מחשבה: אני לא יודעת, אם כדאי לחשוף את הילדים למקרים כאלו.

בשני המקרים, תחושת ההסתייגות אינה נגזרת ממאפייניה של המוגבלות, אלא מתחושת חשש וניכור מעצם המוגבלות. המודל הרפואי, המשרטט את ה"נורמלי" ומרחיק ממנו את החרגי, מייצר יחס מרוחק ומסויג ואף חשש משילובו של האדם המוגבל כחלק שווה בקהילה. עם זאת, הלשון המייצגת תדמית שלילית בטקסטים, מוצגת בביטויי היסוס ואי-ודאות – "אני לא יודעת", "אולי". אפשר לראות בכך עדות לחדירתו של שיח ליברלי ביחס למוגבלות, אך ייתכן שזו תוצאה של נסיבות הכתיבה וקהל היעד שלה – במסגרת קורס בתחום המוגבלות.¹⁸¹ גם נאוה התמקדה בתיחום קו מפריד בין הנורמלי לבין מי שאינו כזה, כאשר בכתיבתה הוסיפה ביטוי של צידוק: "לא טוב לא

¹⁷⁷ שקד אוטיזם בחברה החרדית, לעיל ה"ש 121.

¹⁷⁸ יוסי בר, חרדי הפועל נגד הורים שנוטשים את ילדיהם, סיפר (דקה 07: 08) כי מניסיונו האישי, הורים החליטו לנטוש את ילדיהם בגלל הדעה של בני המשפחה שלהם או של הרופא. ראו "אחד מאלף", לעיל ה"ש 125.

¹⁷⁹ שירה רונן הקריאה בכתבה (דקה 00: 40) פוסט שכתבה בפייסבוק, ובו יצאה נגד "פסק ההלכה ההזוי של חלק מהרבנים". סביר להניח כי רונן התכוונה לפסק הלכה שלפיו יש להותיר בבית חולים ילד עם תסמונת דאון, או שלפיו הילד יימסר לאימוץ רק למשפחה מזרם דתי מסוים. "אחד מאלף", לעיל ה"ש 125.

¹⁸⁰ כל השמות בדויים לחלוטין. גם במקור, מרבית הטקסטים נכתבו בעילום שמה של הכותבת.

¹⁸¹ ספקטור-מרזל, לעיל ה"ש 138.

לומר זאת". נאווה מבקשת למנוע את חדירת המוגבלות אל תוך הנורמות החברתיות של נישואים, אך היא מצדיקה תפיסה סטיגמטית זו בנוק שנגרם מהניסיון לטשטש את ההבדלים: בחורה שהייתה לה מוגבלות שכלית היא לא התנהגה נורמלי אולם היא נראתה רגיל. ההורים (כנראה) הסתירו זאת והיא נשאה לאדם רגיל. לאחר חודשים מעטים מאוד היא התגרשה. לא טוב לא לומר זאת. לדעתי – הם הכשילו. ניסו לדמות אותה לרגילים וזה לא הלך [...] (הם הפסידו הרבה כסף והרבה עוגמות נפש).

המודל הרפואי, אם כן, מצוי עדיין בשיח החרדי השואף לנורמליות ומבטא רתיעה מהיעדרה, וניתן לראות כי קיימת נטייה לבדל את האנשים עם המוגבלויות מהשתתפות שוויונית בקהילה.

3.4. המודלים הליברליים ביחס לאנשים עם מוגבלויות

המודלים הליברליים של המוגבלויות הנכחו בחברה ערכים של תפיסת שוויון זכויות לאדם עם מוגבלות. שילה כותב, כי התפתחות נורמות מוסריות וחברתיות, מחייבת את הקהילה החרדית להיצמד לנורמות אלו, על מנת למנוע מצב שאומות העולם יימצאו ברמה מוסרית גבוהה יותר מרמתו המוסרית של העם היהודי.¹⁸² אלא, שהשיח הליברלי הממוקד בזכויות הפרט לא בהכרח עולה בקנה אחד עם ערכי חברה מסורתית. לפיכך, המודלים המבוססים על שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות מחייבים התאמה בהטמעתם בחברה שאינה ליברלית.

החקיקה המדינתית השואפת לקדם ערכים מוסריים תתקשה לעיתים להחילם בתוך קבוצות מסורתיות המבססות נומוס משלהן וערכים הנגזרים מן הנרטיב של אותה קבוצה.¹⁸³ קיטוב בין זכויות פרט ליברליות לבין תפיסת הקהילה החרדית מצוי בלב השיח החברתי בישראל. המערכת המשפטית המדינתית מבקשת לשמר את זכויות קבוצות המיעוט שבתוך הקבוצה החרדית, מה שמערער את המבנה הקהילתי אשר שיח הזכויות זר לו. ניתן לראות זאת בשיח על הדרת נשים שבו שאף בית המשפט לכפות שוויון בין נשים לגברים בחברה החרדית.¹⁸⁴ וכן בניסיון לכפות שוויון עדתי בתוך הקהילה החרדית בעמנואל.¹⁸⁵ נראה כי אין חולק על כך שסוגיות אלו העמיקו את הקיטוב והניכור בין בית המשפט העליון לקהילה החרדית.¹⁸⁶ התערבות זו, מעבר להיותה נוגעת לסוגיות שביסוד הערכים הקהילתיים – ערך החינוך בפרשת עמנואל, וערך שמירת

¹⁸² ראו Shmuel Shilo, *Equity as a Bridge between Jewish and Secular Law*, 12 CARDOZO L. REV. 737, 744, 746, 750 (1991).

¹⁸³ קאבר, לעיל ה"ש 4.

¹⁸⁴ בג"ץ 746/07 רגן נ' משרד התחבורה, פ"ד סד(2) 530 (2011). בפסק דין זה נקבע כי גם בקווי תחבורה הפועלים בתוך המגזר החרדי, תיאסר הפרדה מגדרית שיש בה כדי לפגוע בכבודן של נשים חרדיות. פסק דין זה יצר גלים של התנגדות דווקא מקרב הנשים החרדיות שראו עצמן נפגעות מן המהלך. ראו למשל רחל ווונר "קווי המהדרין – מבט אחר" **אקדמות** כז 107 (התשע"ב).

¹⁸⁵ בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך, פ"ד סג(2) 398 (2009). פסק דין זה עסק בבית ספר חרדי בעמנואל אשר יצר כיתות נפרדות לספרדיות ולאשכנזיות. נאסר על בית הספר לבצע את ההפרדה וההורים הוכרחו לשלוח את בנותיהם לבית ספר במתכונת אינטגרטיבית. בפועל, ההורים הקימו בעידוד הקהילה החרדית בית ספר פרטי נפרד. גם מאסר של חלק מההורים בגין בזיון בית המשפט לא שכנע אותם לסגת ואף חיזק את עמדתם. ראו למשל בנימין בקרמן "הנעת שינוי חברתי בתחומי האוטונומיה של המגזר החרדי על ידי בית המשפט העליון – תקווה חלולה בגרסה ישראלית" **משפטים** מב 663 (2012).

¹⁸⁶ שם.

המשפחה בעמידה על ערך ההפרדה המגדרית – הייתה בה בעיקר כפייה של ערכים ליברליים המעוררת מטבעה התנגדות דתית.¹⁸⁷

קהילה החרדית מגלה התנגדות מתמשכת לחקיקה ולשיח בתחום זכויות אדם, אם כי החשדנות ביחס לסוגיות העוסקות בזכויות אדם פחותה יותר, כאשר מדובר בזכויות אנשים עם מוגבלויות לעומת נושאים טעונים יותר ובעלי רגישות חברתית-תרבותית כמו מעמד האישה.¹⁸⁸ אלא שגם בהקשר לזכויות אנשים עם מוגבלויות עשוי להיווצר מתח. דוגמה לכך ניתן לראות ביישום עקרון איכות החיים, שעניינו זכות הפרט לאוטונומיה והחלטה בנושאים הנוגעים אליו גם אם הוא אדם עם מוגבלות. מחקרן של ליפשיץ וגלובמן מצא, כי הזכות ליישום עקרון איכות החיים לא יושם בקהילה החרדית, שכן קהילה זו אינה דוגלת בעקרון חופש הפרט גם ביחס לכלל האוכלוסייה.¹⁸⁹

מניתוח המודלים השונים נראה כי על מנת למצות את יתרונותיהם של המודלים הליברליים יש לאתר מודל אשר אינו מבוסס על שיח הזכויות אך בה בעת חותר לתוצאה שוויונית ומכבדת ביחס לאדם עם מוגבלויות. המודל הדיסמודרניסטי שאותו גיבש דיוויס מכיל עקרונות העונים למטרה זו והולמים את השיח המסורתי ואת ערכי הקהילה החרדית, עקרונות שניתן למצוא גם במקורות התורניים המהווים תשתית לפסיקה ההלכתית ולקביעת הנורמות החברתיות בקהילה.¹⁹⁰

3.5. קווי היסוד המשותפים של המודל הדיסמודרניסטי והשיח בקהילה החרדית

במודל הדיסמודרניסטי מבקש דיוויס לשים קץ לפוליטיקת הזהויות, שבה הוא רואה תופעה שאין לה מקום בתקופה הפוסט-מודרנית. דיוויס רואה את המוגבלות כקטגוריה אוניברסלית ובלתי יציבה – כל אדם עשוי להיות מוגבל בזמן כזה או אחר והאנושות מתאפיינת בתלות הדדית. המודל הדיסמודרניסטי מציע גישה שונה למוגבלות, שאינה עוסקת בשיח שוויון הזכויות, היות ואין קבוצות המועדפות מבחינת זכויותיהן על פני קבוצות אחרות. מזרחי רואה את המודל כמתאים לקבוצות מסורתיות בישראל ששיח הזכויות של קבוצות זהות זר להן, זרות הבאה לידי ביטוי בייצוגם החסר של חרדים ומוסלמים בקבוצות המקדמות זכויות של אנשים עם מוגבלויות בישראל. מזרחי הציג ממצאים מתוך דרשות של אימאמים בחברה המוסלמית בישראל שבהן תואר האדם המוגבל כיציר הבורא עם פוטנציאל התקדמות ככל האדם,¹⁹¹ מזרחי רואה בכך יישום של המודל הדיסמודרניסטי שהציע דיוויס. לפי מודל זה כל אדם עשוי להיות פגום בדרכו שלו, ואינו אלא יציר כפיו של האל כמו כלל יצורי האנוש.¹⁹²

מתוך המודל הדיסמודרניסטי ניתן לשאוב עקרונות וערכים העשויים לתרום לשיפור מעמדם של אנשים עם מוגבלויות בחברה החרדית בישראל תוך שימור ערכי החברה ומבלי לייצר מתח. העקרונות המרכזיים במודל הדיסמודרניסטי הם התפיסה האוניברסלית והתלות ההדדית. רכיבים אלו הולמים את המאפיין המרכזי של הדתות המונותאיסטיות – האמונה בבורא אחד שיצר את האנושות על מוגבלויותיה, והתלות של כולם באותו בורא. ניתן ללמוד זאת מתגובתו של אדם

¹⁸⁷ ראו מנחם מאוטנר "פרשת עמנואל ובעיות המפגש הבין-תרבותי" **תרבות דמוקרטית** 15, 193 (2013).

¹⁸⁸ **ברנדס**, לעיל ה"ש 100, בעמ' 324-325.

¹⁸⁹ ליפשיץ וגלובמן "מאפקט הסטיגמה", לעיל ה"ש 13.

¹⁹⁰ ניסים מזרחי "תגובה: על גבולותיו החברתיים של השיח הביקורתי על מוגבלויות" **לימודי מוגבלות – מקראה** 332 (שגית מור ואח' עורכות, 2016) (להלן: מזרחי "תגובה").

¹⁹¹ שם, בעמ' 330.

¹⁹² שם, בעמ' 330-332.

מכוער לזלזול שהביע רבי אלעזר בן רבי שמעון במראהו: "לך לאומן שעשאני" אמר אותו מכוער ולא סלח לרבי אלעזר עד שזה התנצל בפניו לפני כל העיר על שפגע בו – במי שנוצר על ידי בורא עולם.¹⁹³

א. תפיסה אוניברסלית

התפיסה האוניברסלית במודל הדיסמודרניסטי רואה את האנושות כולה כמוגבלת ותלותית, וגורסת כי הזהות הינה גמישה וכי השונות הינה משותפת לכולם. הכלל הוא תלות ולא עצמאות, ולמעשה המוגבלות היא זו המייחדת את האדם על פני זולתו.¹⁹⁴ תפיסה זו ניתן למצוא לא אחת במקורות היהדות, כמו המדרש המשווה בין ארבעת המינים למאפיינים שונים של אנשים מישראל, שרק כאשר כולם מובאים בחשבון ניתן לקיים את המצווה בשלמותה.¹⁹⁵ באמצעות מקורות אלו ניתן לרכך דעות קדומות הנובעות מתחושת שונות ובידול, מבלי להדגיש את הממד הזהותי הנבדל של המוגבלות כמאפיין חיובי, דבר העלול להרתיע ולעורר התנגדות בקבוצות מסורתיות.¹⁹⁶ מדובר בערך חשוב להפנמה בשל התדמית השלילית שעדיין נוכחת בקהילה החרדית בישראל ביחס לאנשים עם מוגבלויות. ראיית האדם המוגבל כחלק בלתי נפרד מהקיום החברתי הולם את התפיסה המסורתית הרואה את האנושות כיציר כפיו של האלוקים ותלויה בו בכל עת. התפיסה הדיסמודרניסטית המוצעת כאן תוארה גם בכתיבתה של שירה. שירה מתארת כיצד הרב שך, מנהיג מרכזי של הקהילה החרדית במאה העשרים, הנחה הורים לקבל את בתם המוגבלת כפי שהיא:

הגב' *** יש לה בת תסמונת דאון והיא ספרה לנו שהיא כל הזמן נלחמה שהבת שלה תהיה נורמלית. היא השקיעה זמן רב וכסף ומשאבים. אבל היא הלכה עם בעלה לרב שך זצ"ל, והרב שך אמר לה שהיא צריכה לקבל ולהפסיק עם הרדיפה אחר הנורמליזציה.

מחשבה: אני חושבת שגם בתורה יש התייחסות לחריג. לדוגמא, בבית המקדש כהן שהיה חריג לא היה יכול להיות כהן ללוי, והיה להם תפקידים שונים וכו', וכן שטיפש ושוטה חשוב כמת. התורה לא הופכת חריגים לנורמליים.

שירה מעגנת את תפיסותיה אלו במקורות קדומים, אם מן התורה ואם מהנחייתו של הרב שך. כך, שהגישה הדיסמודרניסטית, כפי שמתאר מזרחי, מיוחסת בקהילות מסורתיות לגישות קדומות, ולא לתפיסות ליברליות חדשניות.¹⁹⁷

ב. תלות הדדית

מאפיין מרכזי נוסף בתפיסה הדיסמודרניסטית הוא התלות ההדדית. כפי שכותב דייוויס: "התלות היא המציאות והעצמאות היא מחשבת גדלות".¹⁹⁸ תפיסת התלות ההדדית והאחריות הקהילתית

¹⁹³ בבלי, תענית כ, ע"א.

¹⁹⁴ Davis, לעיל ה"ש 36.

¹⁹⁵ ויקרא רבה, פרשה ל, פסקה יא. רעיון זה מופיע גם בהקשר לכרם שקנוקנות שבה אלו ריקנין בישראל (בבלי, חולין צב, ע"א).

¹⁹⁶ מזרחי "תגובה", לעיל ה"ש 190, בעמ' 334.

¹⁹⁷ שם.

¹⁹⁸ Davis, לעיל ה"ש 36.

אינה חדשה בקהילה החרדית "כל ישראל ערבין זה לזה".¹⁹⁹ על פי ההלכה מוטלות שתי חובות על הנזקק, האחת – להעניק מן המעט שיש לו,²⁰⁰ והאחרת ליידע את החברה על אודות נזקקותו ואף להסתייע בה, שאם לא כן – נחשב כשופך דמים ומתחייב בנפשו – כלומר, כמי שאיבד עצמו לדעת ומוטלת עליו אחריות על נטילת חייו-הוא לאור הימנעותו מקבלת עזרה שתציל את חייו.²⁰¹ תחומי אחריות אלו של הנזקק מציבות אותו כאקטיבי ומחויב לסולידריות החברתית,²⁰² אלא שיישום אחריות זו נקשר בעיקר עם מודל הצדקה והנתינה העשוי להעצים את תדמיתו של האדם כמוגבל. אומנם הנתינה עצמה מהווה זכות, וכבר נאמר כי העני עושה עם בעל הבית יותר משעושה בעל הבית עם העני,²⁰³ כלומר, העני, בעצם קבלת הסיוע, זיכה את הנותן במצווה שערכה גדול מהתרומה שנתן בעל הבית – הנותן – לעני. אך נראה כי קשה להפנים תפיסה זו כל עוד האדם עם המוגבלות יהיה פסיבי ומוקטן. התפיסה הדיסמודרניסטית מציעה לאדם המצוי במערכת של דיכוי לשפר את עמדתו מבלי לבעוט בסדר החברתי הקיים באמצעות שיח של זכויות, אלא מתוך תפיסה אקטיבית של היותו חלק מכלל ולפיכך גם מצופה ממנו לפעול ולהיות חלק מהחברה.²⁰⁴ זוגמה לתפיסה דיסמודרניסטית המבוססת על תלות הדדית נתנה בת שבע:

יש לי דודה חירשת שנישאה ומגדלת משפחה ברוכת ילדים ונכדים כו' בלעה"ר.
עד שגדלתי כלל לא הבנתי את רמת המוגבלות שלה, היא מתפקדת יותר מהרגיל, ונחשבת ל"מאן דאמר"²⁰⁵ במשפחה. היא היועצת, העוזרת והמומחית לכל עניין.

כאשר ניתנת לאנשים עם מוגבלויות המשתייכים לקבוצות מסורתיות הזדמנות לסייע לעצמם ולהיות פעילים בשילובם – אמונתם מקלה עליהם לשאת את מצבם ברוח טובה, והיא אינה בולמת את מאמציהם להשתלב.²⁰⁶ עידוד לראות את האדם פועל ככל יכולתו להטבת מצבו למרות מגבלותיו קיים בכתוב "עזוב תעזוב עמו"²⁰⁷ כאשר ההלכה אומרת כי יש לסייע לאדם במקרה של מצוקה, כמו נפילת חמורו, אך רק אם הוא עצמו נטל חלק באותה פעולה: "אם בעל החמור הלך לצד, ישב לו ואמר: הואיל ועליך המצווה – אם רצונך לפרוק פרוק; פטור הרואה מלפרוק את הבהמה, כי נאמר הקם תקים עמו" [ההדגשה אינה במקור].²⁰⁸ כלל זה יש בו מן הכבוד לאדם עם המוגבלות המסייע לעצמו. הוא אינו פסיבי ואינו רק יעד לעשייה של הפרט והקהילה, אלא אקטיבי, אחראי למצבו ומהווה חלק בלתי נפרד ממרקם קהילתו.

סיכום ודיון

¹⁹⁹ ספרא דבי רב, פרשת בחוקותי ז, ה.

²⁰⁰ בבלי, גיטין ז, ע"ב.

²⁰¹ הרמב"ם, משנה תורה, ספר זרעים, הלכות מתנות עניים, פרק י, הלכה יט.

²⁰² שולשטיין, לעיל ה"ש 167.

²⁰³ רות רבה, פרשה ה, פס' ט.

²⁰⁴ מזרחי "תגובה", לעיל ה"ש 190, בעמ' 337.

²⁰⁵ "מאן דאמר" פירושו "מי שאמר" בארמית. מקור ביטוי זה בתלמוד, והוא משמש ביום יום לתיאור אדם בעל דעה נחשבת.

²⁰⁶ Dalal, לעיל ה"ש 45.

²⁰⁷ שמות כג 5.

²⁰⁸ משנה, בבא מציעא ב, י.

מאמר זה הציג את העקרונות הליברליים העומדים ביסוד מודל שוויון הזכויות של אנשים עם מוגבלויות על מנת לבחון התאמתם והטמעתם בקרב הקהילה החרדית בישראל. עקרונות אלו עיגנו את זכויותיו של הפרט באמצעות מערכת החקיקה המאפיינת מדיניות ליברלית, אלא ששיח הזכויות הליברלי זר לתפיסות המסורתיות, שבהן הדגש אינו על האינדיבידואל ועל זכויותיו אלא על הקולקטיב והחובות המוטלות על הפרט לטובת הקהילה ואחריות הקהילה על הפרטים שבה. הקהילה החרדית, כחברת מובלעת מסורתית במדינת ישראל, פועלת לשימור ערכים יהודיים ומצייתת לסמכות הלכתית. תפיסת הזכויות זרה לה, ואף המונח "זכות" מתורגם לעיתים כזכות לקיים מצוות. לפיכך, בקהילה החרדית המעמד של אנשים עם מוגבלויות אינו מוסדר באמצעות זכות, אלא בתפיסת חובתה ואחריותה של הקהילה לסיפוק צרכיהם, עם זאת בקהילה החרדית בישראל ניתן לזהות תדמית שלילית ביחס למוגבלויות בעיקר בהקשר להשפעתם על שידוכי בני המשפחה. על מנת להביא לשיפור בתדמיתם של אנשים עם מוגבלויות בקהילה החרדית קיימת חשיבות רבה להבניית שיח ההולם את ערכי הקהילה ואינו מייצר מתח אל מול התפיסות המסורתיות.

מתוך המודלים השונים ביחס לאנשים עם מוגבלויות אפשר לזהות דפוסים המופיעים במקורות התורניים ובקרב הקהילה החרדית בישראל. לדפוסים אלו יש כדי לתרום לעמדתם של אנשים עם מוגבלויות או לפגוע בה. בדתות העתיקות נתפסו בעלי מום כגורל ולעיתים כעונש. היו שבטים שראו בהם יצורים עליונים שמימיים ושבטים אחרים שתפסו אותם כפגם ואפשרו להשמידם. גם במקורות התורניים ניתן לזהות עדות לתפיסות מהותניות אלו, לצד גישה פונקציונלית המבחינה בין המוגבלות לאדם, שגם היא מצויה במקורות. גם בחברה החרדית ניתן לזהות דפוס זה של תפיסת המוגבלות כעונש או לחלופין, כמקור לקדושה. מודל נוסף הרווח בקהילה החרדית הוא מודל הצדקה הרואה את האדם עם המוגבלות כיעד לחמלת הקהילה ולתמיכה מתוך רחמים. גישה זו באה לידי ביטוי בקהילה החרדית בפעילות נרחבת של יחידים וארגונים לטובת אנשים עם מוגבלויות. היות ונתינה זו היא קיום מצווה, האדם עם המוגבלות מזכה את הנותן וייתכן שיש בכך כדי לטשטש את הריבוד המעמדי בין הנותן למקבל. גם המודל הרפואי רווח בקהילה החרדית. למומחים ולאנשי מקצוע יש מקום רב בקהילה החרדית שבה מושקעים משאבים רבים בייעוץ מקצועי רפואי, וכך האדם עם המוגבלות מובחן ומתוחם מן הנורמליות העדיפה. מודלים אלו מותירים את האדם המוגבל פסיבי ונתון לחסדי קהילתו. מתוך המודלים הליברליים המעצימים את האדם המוגבל כאדם אקטיבי הלוחם על זכויותיו לבחירה חופשית ואוטונומיה, נראה כי המודל הדיסמודרניסטי הוא זה שעקרונותיו עולים בקנה אחד עם ערכי הקהילה החרדית. המודל הדיסמודרניסטי נוטש את הזהויות הקבוצתיות ואת מאבקי הזכויות, אותם מושגים המייצרים מתח בחברה מסורתית וחותר לתפיסה אוניברסלית של המוגבלות – גישה שלפיה האנושות כולה תלויה איש ברעהו, כל אחד מוגבל באופן זה או אחר וכולם תלויים בבורא עולם.

התאמת השיח לערכי הקהילה מתוך כבוד לתפיסות עולמה ולמקורות שמהם שואבת היא את אורח חייה, מאפשר להטמיע את היתרונות הגלומים בתמורות שחלו בשנים האחרונות בגישה לאנשים עם מוגבלויות בחברה המערבית. ייתכן כי מנקודת המוצא של המודל הדיסמודרניסטי אפשר לתרום גם להשתלבותן ולקידום מעמדן של קבוצות אוכלוסייה שונות אחרות מתוך הקהילה החרדית, כמו בני עדות המזרח, עולים חדשים, בעלי תשובה ואחרים. מאבקים של קבוצות אלו על זכויות ועל שוויון עשויים לאיים על המרקם הקהילתי ולהעמיק את הניכור, ואילו המודל

הדיסמודרניסטי יש בו כדי להביא להכלה של אותן קבוצות בהיותו הולם את הערכים המסורתיים של תלות הדדית, זכות לתת וכבוד לאוניברסליות של השונות האנושית. אולי קריאת הכיוון ההולמת את המודל הדיסמודרניסטי ביישומו במגזר החרדי תהיה זו הנגזרת מתוך השיח החברתי: שימת דגש על ערך כבוד האדם כערך מרכזי, חלף ערך השוויון, ותפיסת השונות כתופעה אוניברסלית וחברתית.²⁰⁹

נאה בעיניי לחתום מאמר זה במילים שבהן פותח איש החינוך הקשיש, הרב יואל שוורץ, את המבוא לספרו "החינוך המיוחד בראי היהדות":

במבוא זה נשתדל לבאר בס"ד מה היא השקפת היהדות בנושא החינוך המיוחד, והאם בכלל קיים מושג כזה ביהדות. בהקשר לכך נציין את תשובתו של אישיות תורנית מפורסמת בארצות הברית על הבקשה שיכתוב בנושא החינוך המיוחד: "אין לי מה לכתוב על כך באופן מיוחד – הרי הכל כבר כלול במצוות ואהבת לרעך כמוך.²¹⁰

²⁰⁹ זיו "סתירה או פוטנציאל", לעיל ה"ש 33.

²¹⁰ יואל שוורץ **החינוך המיוחד בראי היהדות** 12 (התשנ"ו).